

ભાગવતનું પાશયણ.

પોળ-ધનાસુતારની પોળ. અંખાજનું ચોકકું.

વકીલ ભગુભાઈ ગોવિંદલાલને ઘેર.

સમય—પુરુષોત્તમ માસ તા. ૧૬-૬ થી ૩૦-૬-૩૧

ખાઈ રૂક્મણી-કે જે શેઠ જેકીસનદાસ ભાઈલાલની વિધવા; તેમની સહગતિ નિમિત્તે, અમારે ત્યાં શ્રીમદ્ ભાગવતનું પાશયણ થશે. આ શુભ પ્રસંગે મોક્ષમંદિરના મહારાજશ્રી અનારે ત્યાં પધારશે. તેના કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.

જેઠ વદી અમાસ વાર મંગળ તા. ૧૬-૬-૩૧ ના રોજ સવારમાં ૮ વાગે મહારાજશ્રીને તથા શ્રીમદ્ ભાગવતને અમારે ત્યાં પધરાવવામાં આવશે. ૯ થી ૧૧ અવળુ દિક્ષાની ક્રિયા થશે. આ ક્રિયામાં બેસવાની મૌને છૂટ છે. અવળુ દિક્ષા લેવા આવનારે આસન, પચપાત્ર, ત્રણાણી, ઘીની દીની અને પહેરવાના પવિત્ર માદા વસ્ત્રો લઈને, અમારે ઘેર ૮ વાગે હાજર રહેવું. પૂજનની સ્મરણ અમારે ત્યાંથી મળશે.

૧૧-૩૦ થી ૧ ફરાળ. [સૂરણ અને દુધ]

૧ થી ૩ અને ૩-૩૦ થી ૪-૩૦ શ્રીમદ્ ભાગવતનું મહાત્મ્ય.

[૩ થી ૩-૩૦ હરવા ફરવાની અને જળ પીવાની રળ.]

પુરુષોત્તમ માસ શુદી ૧ બુધવારથી શુદી ૮ મંગળવાર સુધી ૭ દિવસ.

[ત્રીજનો ક્ષય છે.]

સરારમાં ૭ થી ૯-૩૦ અવળુ [બપોરે ધંધો કરવાની રળ].

શુદી ૯ બુધવારથી વદી ૧ મંગળવાર સુધી સાત દિવસ [પુનમનો ક્ષય છે]

સરારમાં ૭ થી ૯ અને ૯-૩૦ થી ૧૧-૩૦ અવળુ.

[૯ થી ૯-૩૦ ઉકાળો પીવાની તથા હરવા ફરવાની રળ]

બપોરે ૧ થી ૩ અને ૩-૩૦ થી ૫-૩૦ અવળુ.

[૩ થી ૩-૩૦ જળપાન કરવાની તથા હરવા ફરવાની રળ]

તે શુભ પ્રસંગે પધારવા સૌને વિનંતિ છે. ધણા કામમાં ગુંથાયા હો; તોપણ આવે પ્રસંગે, એક ઘડી હાજર રહેવું, તે સહલાભ છે.

અમદાવાદ.
ધનાસુતારની પોળ
૬૮૭ જેઠ વદી ૧૧

લી. વકીલ ભગુભાઈ ગોવિંદલાલ
ના જયશ્રીકૃષ્ણ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગજરાતી કૉપીરાશિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૧૩૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ડીતા- સુભાષીપત્રિયા

વિગય ૮૨૪

કે. નં. ૧

ગીતા અધ્યાય ૪ થો.

કર્મબ્રહ્માર્પણયોગ.

તંત્રી અને પ્રકાશક-રામ મોનજી ભટ્ટ ટે. મોક્ષમંદિર-અમદાવાદ.
અમદાવાદ-થી ડાયમંડ ન્યુનિલી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.
સંવત ૧૯૮૭ના પુરષોત્તમ માસ આદે-આસ અમંક.

(નોંધ—માત્ર શ્લોકો વાંચી જાણી દિ નહીં વળે; માટે પ્રથમથી
બરાબર વાંચો. ધણું જાણવાનું મળશે.)

બે બાલ.

બહાલાં હરિજનો !

શ્રીહરિની પૂર્ણ કૃપાથી, આપણે પાછાં મળ્યાં. ધર્મના ક્ષેત્રમાં ફરી
ફરી મળવું, દેવોને પણ દુર્લભ છે. ગીતા જેવા અન્યની ટિકા લખનાર
કોણ ! માફ ગળું શું ! જે આ કાંઈ છે, તે શ્રીહરિની દયા છે. તેમાંથી
આપને જે ગમે તે લેજો; અને ન ગમે તે પડ્યું મેલજો. ભૂલચૂક જાણીય
તો તે ઉદાર દિલથી દરજુબર કરશોજી. લખવા જેવું હોય; તો રામ દેવની
ક્ષુદ્રતા તજીને લખશોજી. બીજી આવૃત્તિમાં સુધારો થશે. ધણી ઉત્તમ ટિકાઓ-
નો સાર આ ટિકામાં છે; તેથી આપને થોડામાં ધણું મળશે. થોડું પણ
ધણું મુદ્દાનું છે. ભાષા સરલ છે. પ્રેમથી વાંચશોજી. વાંચીને રાજ થાઓ,
તો આશીર્વાદ આપશો કે-‘શ્રીહરિના ચરણમાંથી અમારી વૃત્તિ ખસે નહીં.’

ગીતા અ. ૧-૨-૩-૪-૫-૧૨-૧૫-૧૬ તૈયાર છે. બીજા અ. ની
કોમત ૦-૬-૦, બાકીના દરેકની કોમત ૦-૩-૦.

અમદાવાદ,
મોક્ષમંદિર પુરષોત્તમમાસ.
સંવત ૧૯૮૭.

લી. રામરાંકર મોનજી ભટ્ટ

નહીં; એટલે ‘કર્મ કરવાં, અને તે જલ્દાપણ કરવાં.’ પછી ૪૮ આ શ્લોકમાં “સંગ ત્યક્તા કર્માણિ કુરુ”-‘આસક્તિ તજીને કર્યો કર’ આ ૪૭-૪૮ શ્લોકો, અને આ સિવાય બીજા અના, અને ત્રીજા અ. ના શ્લોકોમાં, શ્રીકૃષ્ણે કર્યો કરવાનો આગ્રહ કરીને, કર્મજલ્દાપણ કરવાની બાબત ઉપર, ખાસ બાર મુક્યો. આ તમામ શ્લોકો ચોથા અધ્યાયની ઉત્પત્તિનો ઇસારો કરે છે. કર્મચોગી થવા, અને કર્યોનાં ફળમાં અનાસક્ત રહેવા માટે, જનકાદિનું દૃષ્ટાંત આપ્યું. ત્રીજા અ. ના ૨૫-૨૬ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે- ‘જ્ઞાનીએ પણ અનાસક્ત રહીને, લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરવાં, અને અજ્ઞાની-એને કર્મમાં જોડવાં.’ કર્મજલ્દાપણ કરવાં, અથવા અનાસક્ત રહી કર્મ કર્યા જવું; તે સામાન્ય જીવોથી સમજાય એવું નથી. જ્ઞાને કરીને વિવેક સિદ્ધ થયો હોય; તે પુરૂષજ કર્મનાં ફળમાં અનાસક્ત રહી શકે. જ્ઞાનમાં કયાં કયાં આવરણ છે; તે જાણ્યા પહેલાં, અને તેનો નિકાલ કયાં પહેલાં, જ્ઞાન હોઈ શકે નહીં. જ્ઞાન ન હોય; તો વિવેક પણ હોઈ શકે નહીં. વિવેક ન હોય; તે પુરૂષ કર્મનાં ફળમાં કદિ અનાસક્ત થઈ શકે નહીં. આ મુંજવણને દૂર કરવા, પ્રભુએ ત્રીજા અધ્યાયના ૩૪મા શ્લોકમાં રાગદ્વેષને, અને પછી ૩૭ થી ૪૩ શ્લોકોમાં, કામ ક્રોધને જ્ઞાનમાં વિઘ્નરૂપ ગણ્યા.

પાતંજલયોગદર્શન અને ગીતા—જેમ ગોળ વિના ફિક્કો કંસાર; અને માવિના સુનો સંસાર; તેમ પાતંજલયોગના જ્ઞાન વિના, ગીતાનું જ્ઞાન શીકકું સમજવું. ઉપર ચોટીયું-વેઠ જેવું-સમજવું. ગીતામાં જે કર્મચોગ છે; તે માત્ર યજ્ઞાદિ કર્યોનું, અથવા સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મનું અનુષ્ઠાન નથી; પણ તે તમામ કરીને, પ્રાણાયામાદિ અષ્ટાંગયોગની ક્રિયાઓમાં, નિર્વિકલ્પ સમાધિ સુધી આગળ વધવું તે છે. આ અધ્યાયના ૨૬મા શ્લોકમાં-શ્વોત્રાદીર્નોદ્રિષાણ્યન્યે, સંયમાગ્નિષુ જુહતિ ॥ અને એવા બીજા શ્લોકોમાં, તથા પાંચમા અધ્યાયમાં, યોગવિદ્યાની કેટલીએક વાનકીઓ ખતાવીને, ગીતા અ. છઠ્ઠામાં પાતંજલયોગ સંબંધી કાંઈક વિશેષ-સંપૂર્ણ નહીં-ખુલાસો કર્યો.

ગીતા અને ભાગવત સમજવામાં અનુકૂળતા પડે, એવા હેતુથી, આપણે પાતંજલયોગસૂત્રોની સરલ અને વિસ્તારવાળી ટિકા લખી છે. તે વાંચ્યા વિના ગીતાનું વાંચન પાંગળું છે-અધુરું છે. યોગનાં એક પછી એક પ્રકરણ વાંચો, તોપણ કાંઈક સમજી શકશો. ‘આસન શું?’ ‘પ્રાણ શું?’ ‘પ્રાણાયામ શું?’ ‘સમાધિ શું?’ તેનું કાંઈ પણ જ્ઞાન ન હોય; તેમને, ગીતા અ. ૪-૫ અને ૬ વાંચવાનો અધિકાર નથી.

પાતંજલ યોગનાં પાંચ પ્રકરણો છે. ૧ સાધનપાદ. કીંમત ૦-૮-૦, પ્રાણતત્ત્વ અથવા શ્વાસ લેવા મુકવાની વિદ્યા ૦-૨-૦, સમાધિપાદ અથવા માનસશાસ્ત્ર ૦-૧૨-૦. વિભૂતિપાદ ૦-૮-૦. કૈવલ્ય પાદ ૦-૪-૦. એક સાથે બાંધેલા સંપૂર્ણ ગ્રન્થની કીંમત ૨-૪-૦.

ઐથ્યા અધ્યાયનો સાર—૧ થી ૩ શ્લોકોમાં કમયોગની પરંપરા—પ્રાચીનતા—નું વર્ણન કર્યું. ૪ થી ૮ શ્લોકોમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મ સગુણ રૂપે કેમ સૃષ્ટિમાં આવે છે? અને શું કરે છે? તેનું વર્ણન કર્યું. ૯ થી ૧૦ શ્લોકોમાં આવા દિવ્ય અવતારને અને તેમનાં કર્મોને ઓળખવાના ફળનું વર્ણન કર્યું. ૧૧ માં શ્લોકમાં ભજનના ભેદ જણાવ્યા. ૧૨માં શ્લોકમાં સકામ ભક્તો દેવોને ભજે છે, અને તેમની કામના સફળ થાય છે, એમ કહ્યું. ૧૩ માં શ્લોકમાં વર્ણાશ્રમની ઉત્પત્તિ સંબંધી કહ્યું. ૧૪ માં શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે—‘હું કર્મના બંધનથી મુક્ત છઉં.’ ૧૫માં શ્લોકમાં કહ્યું કે—‘આ પ્રાચીન ધર્મ છે. નેથી તું તેનું પાલન કર.’ ૧૬ થી ૧૮ માં કર્મનું નિરૂપણ કર્યું. ૧૯ થી ૨૪ શ્લોકોમાં કર્મબ્રહ્માર્પણનો મહિમા બતાવ્યો. ૨૫-૨૬-૨૭-૨૮-૨૯-૩૦ અષ્ટાંગ યોગનું વર્ણન કર્યું. ૩૧-૩૨માં યજ્ઞનું વર્ણન કર્યું. ૩૩ માં શ્લોકમાં ‘દ્રવ્યયજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે,’ એમ શ્રીહરિ બોલ્યા. ૩૪ થી ૩૬ માં જ્ઞાનનો મહિમા બતાવ્યો. ૪૦ માં કહ્યું કે—‘આ બાબતમાં સંશય કરનાર પોતાના બેક લોકને બગાડે છે.’ ૪૧ માં શ્લોકમાં યોગમાર્ગનો મહિમા બતાવ્યો. ૪૨ માં શ્લોકમાં કહ્યું કે—‘કદિ આ બાબતમાં અજ્ઞાનથી સંશય થાય, તો જ્ઞાનરૂપી તલવારથી તેને છેદી નાંખ.’

હવે આપણે અધ્યાય શરૂ કરીએ—

શ્રીમન્મથાન ઉવાચ । શ્રી ભગવાન્ બોલ્યા:—

इमं विवस्वते योगं, प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान मनवे प्राह, मनुर्द्विवाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

પદાન—ઇમ—વિવસ્વતે—યોગ—પ્રોક્તવાન્—અહં—અવ્યયમ્—

વિવસ્વાન્—મનવે—પ્રાહ—મનુઃ—દ્વિવાકેવ—અબ્રવીત્— [૧]

एवं परंरगाप्राप्त-मिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह बहता, योगो नष्टः परंतप ॥२॥

પદાન—અવ—પરંપરાપ્રાપ્ત—ઇમં—રાજર્ષયઃ—વિદુઃ—

સઃ—કાલેન—ઇહ—મહતા—યોગઃ—નષ્ટઃ—પરંતપ—

[૨]

સ एवायं मया तेऽद्य, योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति, रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥૩॥

પદ્ધાનિ—સઃ—એવ—અયં—મયા—તે—અદ્ય—યોગઃ—પ્રોક્તઃ—પુરાતનઃ—

ભક્ત-અસિ-મે-સખા-ચ-ઈતિ-રહસ્યં-હિ-એતત્-ઉત્તમં

અર્થ—શ્રીભગવાન્ અર્જુનને કહે છે કે—‘અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવતો, અને નાશરહિત એટલે લવિષ્યમાં પણ ચાલ્યા કરે એવો—આ (કર્મ)યોગ, મેં (પૂર્વે) સૂર્યને કહ્યો હતો; સૂર્યે (પોતાના પુત્ર) મનુને કહ્યો હતો; અને મનુએ (પોતાના પુત્ર) ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો.’ [૧] શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—‘હે પરંતપ ! આ પ્રમાણે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલા—એટલે ચાલ્યા આવતા આ કર્મયોગને, રાજર્ષિઓ જાણતા હતા. [પણ] અત્યારે

૧ પદ્મઁષ્ઠઃ—હમં અવ્યયં યોગં—આ નાશ રહિત યોગ. અહં વિવસ્વતે પ્રોક્તવાન્—મેં સૂર્યને કહ્યો હતો. વિવસ્વાન્ મનવે પ્રાહ—સૂર્યે મનુને કહ્યો હતો. મનુઃ ઇક્ષ્વાકવે અબ્રવીત્—મનુએ ઇક્ષ્વાકુ રાજાને.

૨ પદ્મઁષ્ઠઃ—एवं—આ પ્રમાણે. પરંપરયા પ્રાપ્તમ્ પરંપરાપ્રાપ્તમ્, હમં પરંપરાપ્રાપ્તમ્—પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલા એટલે પરંપરાથી સાંભળેલા આ (યોગ) ને. રાજર્ષયઃ વિદુઃ—રાજર્ષિઓ જાણતા હતા. પરંતપ !—હે અર્જુન ! હવે મહતા કાલેન—અત્યારે ધણી લાંબા કાળથી. સઃ યોગઃ નષ્ટઃ—તે યોગ નાશ પામી ગયો છે.

૩ પદ્મઁષ્ઠઃ—सः एव अयं पुरातनः योगः—તેજ આ અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવતો યોગ. તે અદ્ય મયા પ્રોક્તઃ—આજે (તે યોગ) મારાથી તને કહેવાયો (છે). भक्तः च सखा मे असि—તું મારો ભક્ત તથા મીત્ર છે. इति—તેટલા માટે તને તે યોગ મેં કહ્યો. हि-કેમકે. पतत् उत्तमम् रहस्यं—આ ઉત્તમ રહસ્યરૂપ છે.

1. Shrikrishna says to Arjun ‘I spoke about this imperishable Yoga, to Vivasvan; Vivasvan told it to Manu ; and Manu told it to Ikshwaku. 2. King—sages knew this (Yoga) which is handed on down the line. Oh Parantapa ! in this world, this yoga is, by great efflux of time, decayed. 3. However I have this day told. it to you, because you are my devotee and friend (too). This Yoga is supreme secret.

ઘણા લાંબા કાળથી તે (કર્મયોગ) નાશ પામી ગયો છે. [૨]
શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે-‘અગર જો કે-આ પુરાતન યોગ,
ઉત્તમ રહસ્યરૂપ છે; તોપણ આજે મેં તને તે કહ્યો; કારણ કે-
તું મારો ભક્ત છો; વળી તું મારો મિત્ર છો. [૩]

૧ થી ૩ વિવેચન—

કૃમં યોગં અવ્યયં—આ યોગ અવિનાશી છે-નિત્ય છે. એટલે-
પરંપરાથી ચાલ્યો આવતો પ્રાચીન છે. પ્રાચીન એટલે માત્ર આ મન્વંતરમાં
જ નહીં; પણ દરેક મન્વંતરમાં કર્મયોગનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે.
વૈવસ્વત મનુ અને ધક્ષવાકુનાં નામ દર્શને, આ મન્વંતરની પ્રાચીનતાનું
સૂચન કર્યું.

યોગં—‘યોગ’ એટલે જેમાં કર્મયોગ સાધનભૂત છે; અને જ્ઞાનયોગ
સાધ્યભૂત છે તે. ‘કર્મયોગ’ એટલે કર્મ ચાલુ રાખવાં, અને તેના ફળમાં
અનાસક્ત રહેવું તે યોગ. (૧) દેહાભિમાનથી રહિત થએલા, અને ઘડી ઘડીમાં
સમાધિ થઈ આવે, એવા પૂર્વ જન્મના પાકા યોગાભ્યાસી શ્રીશુકદેવજી
જેવા જીવન્મુક્ત પુરુષો, કર્મયોગનો તદ્દન ત્યાગ કરીને, જ્ઞાનયોગ (સાંખ્યમાર્ગ)
નો સ્વિકાર કરી શકે; (૨) અને જનક જેવા જ્ઞાનીઓ, સંધ્યાવંદનથી
સમાધિપર્યંતના કર્મયોગનો સ્વિકાર કરે; અને નિવૃત્તિના સમયમાં સાંખ્ય
યોગમાં પણ રસ લે.

યોગની પરંપરા—આ યોગ અવ્યયં-પ્રાચીન છે, એમ કહીને, વિવ-
સ્વાન, મનુ, ધક્ષવાકુ વિગેરે નામને આગળ કર્યા. આ યોગની પ્રાચીનતા
સંબંધી થોડી વાત કરીએ-સાંભળો—

મહાભારતના મોક્ષધર્મ પર્વમાં શાંતિપર્વના અ. ૩૪૬ માં-વૈશમ-
પાયનઋષિએ ‘નારદેન તુ સંપ્રાપ્તઃ, સરહસ્યઃ સસંગ્રહઃ ॥૧૦॥ વિગેરે
શ્લોકોથી જન્મેજય રાજાને કર્મયોગ સંબંધી કહ્યું હતું કે-“છ અહ્મા ઉત્પન્ન
થયા; અને નાશ પામ્યા. દરેક જન્મમાં અહ્માએ કર્મયોગને પ્રવર્તાવ્યો.’
પછી ૩૪૮ મા અધ્યાયના ૪૮-૪૯ મા શ્લોકોમાં વૈશમપાયને કહ્યું કે-
‘નારાયણે આ કર્મયોગ અહ્માને કહ્યો; અહ્માએ દક્ષને કહ્યો; અને દક્ષે
પોતાના બાણેજ સૂર્યને કર્મયોગનો ઉપદેશ કર્યો. ૫૦ મા તથા ૫૧ મા
શ્લોકમાં કહ્યું કે-‘સૂર્ય પાસેથી આ કર્મયોગ વિવસ્વાને પ્રલણ કર્યો.’
વિવસ્વાને વૈવસ્વત મનુને, અને વૈવસ્વત મનુએ પોતાના પુત્ર ધક્ષવાકુને
આ કર્મયોગનો ઉપદેશ કર્યો.”

કેટલાએક ટિકાકાર, આ શબ્દોનો સ્થૂલ અર્થ સ્વિકારીને, વિવસ્વાનને સમર્થી બુદ્ધો ગણે છે; અને કેટલાએક સૂક્ષ્મ અર્થ સ્વિકારીને, ‘સૂર્ય તેજ વિવસ્વાન’ એમ કહે છે.

મનુસ્મૃતિ—‘સન્યસ્ય સર્વકર્માણિ’, વિગેરે શબ્દોથી, કર્મથી-ગતો ઉપદેશ, મનુએ, મનુસ્મૃતિના અ. ૬ ના ૯૫-૯૬ માં શ્લોકમાં કર્યો. ૯૫-૯૬ માં શ્લોકોમાં મનુ શું કહે છે? તે સાંભળો—“યત્યાગાદિ સર્વ કર્મોનાં કૃણને બ્રહ્માર્પણ કરીને, પૂર્વ કર્મથી થએલા દોષોનો નાશ કરનાર, જીતેન્દ્રિય અથવા અષ્ટાંગયોગી પુરુષ, વેદનો અભ્યાસ કરીને, એટલે ઉપનિષદાદિ સદ્ગ્રંથોનું પાલન કરીને, પોતાના પુત્રના ઘરમાં સુખ પૂર્વક (એટલે પોતાની તેમ પોતાના પુત્રાદિકની, આજીવિકા સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રાખ્યા વિના) રહી શકે છે. (૯૫) આ પ્રમાણે કર્મબ્રહ્માર્પણ કરનારો, અને સ્વકાર્યમાં પરાયણ (પ્રમાદ રહિત) છતાં નિરપૃહ પુરુષ, પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે. (૯૬) મનુ આગળ બોલ્યા છે કે—

તપો વિદ્યા ચ વિપ્રસ્ય, નિઃશ્રેયસ્કરં પરમ્ ॥

તપસા કલમષં હંતિ, વિદ્યાયાઽમૃતમશ્નુતે ॥ (અ. ૧૨-૧૦૪)

અર્થ—તપ અને વિદ્યા બ્રાહ્મણને કલ્યાણનાં મૂખ્ય સાધન છે. બ્રાહ્મણ તપથી (કર્મયોગથી) પાપનો નાશ કરે છે; અને જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરે છે.

તાત્પર્ય—જ્ઞાનની યોગ્યતા આપનાર તપ અથવા કર્મયોગ છે. ચરી વિનાની દવા નકામી; ઘોડા વિનાનો રથ નકામો. હારિતસ્મૃતિ ૭-૬-૧૧; નૃસિંહપુરાણ ૬૧-૯-૧૧ તથા યોગવાસિષ્ઠમાં અને ભાગવતમાં અનેક ઠેકાણે, મનુના ઉપલા શ્લોકને સંતોએ ટેકા આપ્યો છે. આઠમાં સ્કંધમાં મત્સ્ય ભગવાને સત્યવ્રત રાજાને જ્ઞાન આપ્યું છે—ત્યાં કહ્યું છે કે—

‘પુરાણસંહિતાં દિવ્યાં, સાંખ્યયોગક્રિયાચર્તી ॥ અ. ૨૪-૫૫

આ જ્ઞાન સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગ વાળું હતું. શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ જીંદગી પર્વત કર્મયોગી હતા. મત્સ્યપુરાણનો અ. ૫૫. કર્મયોગને ટેકા આપે છે—

આજકાલ—આજકાલ બેચાર પુસ્તક વાંચીને પંડિત થએલા, અગર પાંચ પંદર પદ ગાતાં શીખીને ભક્ત બનેલા, અગર ભગવાં પહેરીને ભગવાન બનેલા, અથવા સુધારાના નામ નીચે નાસ્તીક બનેલા—લેભાયુ સંતો—કર્મમાર્ગનો તદ્દન અનાદર કરે છે; અને કરાવે છે. જ્ઞાનમાર્ગ કે જે કર્મમાર્ગ

વિના નિરાધાર છે તેનો મહિમા બતાવે છે. આવા ઉપદેશકો દયાને પાત્ર છે. ઘત્તદ્ ઉત્તમં રહસ્યં—ઉત્તમ રહસ્યની વાત સાંભળવા માટે તેઓ લાયક નથી.

આ પ્રમાણે કર્મયોગની પરંપરા છે; તોપણ અહીં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘મે’ (આ દેહે) સૂર્યને ઉપદેશ કર્યો. તેમ પણ હોય; કારણ કે મોટા પુરુષનાં ચરિત્રો ધણાં હોય. વળી તે સંબંધમાં એક શ્રુતિ પણ કહે છે કે—‘આદિત્ય મંડળમાં જે સુવર્ણમય પુરુષ દેખાય છે; તેની દાઢ અને કેશ સુવર્ણનાં છે; તે શિખા પર્યંત તે સુવર્ણના છે’—વિગેરે. તાત્પર્ય—સૂર્યમંડળમાં અંત-ચોખીપણે રહેલા પરમાત્માએ, સૂર્યને ઉપદેશ કર્યો હોય.

સૂર્ય—સૂર્ય ક્ષત્રિયવર્ણનો મૂળ પુરુષ છે. આદ્ય, ક્ષત્રિય, અને વૈશ્ય જે દિગ્ને છે—તેમનો તે ઇષ્ટદેવ છે. સંધ્યાવંદનાદિથી નિર્વિકલ્પ સમાધિ સુધીનાં કર્મોનો તે સાક્ષી છે.

રાજર્ષયઃ—રાજર્ષિઓ. નિમિ, નાભાગ, જનક, અનંતશત્રુ, યુધિષ્ઠિર વિગેરે તત્ત્વવિદ્ ક્ષત્રિયો રાજર્ષિઓ ગણાય છે; પણ અહીં—‘રાજર્ષિઓ’ એટલે માત્ર ક્ષત્રિઓજ નહિ; પણ—વસિષ્ઠ, અત્રિ, યાત્રવલ્ક્ય વિગેરે આદ્યો પણ ખરા.

મહતા કાલેને નષ્ટ યોગઃ—જમાનો બદલાઇ જતાં લોકોનાં મન પણ બદલાય; અને સુખકર સાધનો દુઃખકર લાગે.

‘હે પરંતપ !’ કહેવામાં એવો ભાવ છે કે—‘બલે જમાનો બદલાઇ ગયો, પણ તું પામર બન્યો નથી. કારણ કે ઇંદ્રને ત્યાં ઉર્વશી તને છતી શકી નથી.’ વળી ‘મક્તોઽસિ મે સત્ત્વા ચ હિતિ—તું મારો ભક્ત છો, પરમ મિત્ર, અને શિષ્ય છો. તારો ઉદ્ધાર કરવા હું તૈયાર છઉં ?’ વિગેરે. તાત્પર્ય ‘આ જ્ઞાન માટે તું અધિકારી છો.’ ઇતદ્ ઉત્તમં રહસ્યં આ ઉત્તમ રહસ્યની વાત તને કહી; કારણ કે તું મારો ભક્ત અને મિત્ર છો. જેને રહસ્યની વાત કરી શકીએ, તે ‘રહસ્યકર’—‘ખાનગી મંત્રી’ કહેવાય છે. આપને પાંચ પુત્રો, પણ ખાનગી વાત કરવા લાયક એકજ હોય; ગુરૂને પાંચસો શિષ્યો, પણ રહસ્યની વાત કહેવા લાયક એક બે શિષ્ય હોય. ધણે ઠેકાણે રજળતા હશે, પણ કોઇ ઠેકાણે રહસ્યકર નહીં હો; તો રહસ્યની વાત સાંભળી શકશે નહીં.

‘વિદ્યા હ વૈ બ્રાહ્મણમાજગામ ગોપાય મા શેર્વાધિષ્ઠેહમસ્મિ ।
અસૂયકાયાનૃજવેયતાય ન માંશ્રુયા વીર્યવતી તથા સ્વામ્ ॥’
શ્રુતિ કહે છે કે—‘આદ્યો પાસે બ્રહ્મવિદ્યાએ જઇને કહ્યું કે—‘તમે મને

અત્યંત ગુપ્ત રાખજો. તેમ કરવાથી હું તમને ભોગ અને મોક્ષ બન્ને આપીશ. વિવેક વૈરાગ્યાદિ સાધનથી સંપન્ન હોય; તેનેજ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરજો. જે પુરૂષ ઇષ્યાંજી, સરસ્વતાથી રહિત, જેમનાં મન અને ઈન્દ્રિયો રંજનતાં હોય; એવા બિનઅધિકારી પુરૂષને કદિ માફ દાન કરશો નહીં.” આત્મપુરાણના બીજા અ.માં આ શ્રુતિનું વિશેષ વિવેચન છે.

સો મણુ તેલે અંધાઈ કેમ ?—અત્યારે ગુરૂઓના ટોપલે ટોપલા પાક્યા છે; અને ‘સદ્ગુરૂ દેવની જે’ ખોલાવનારા શિષ્યોના ઢગલા થયા છે; છતાં દુનિયા પાછી પડતી જાય છે; તેનું ખાસ કારણ, અધિકાર વિનાની વાતો થાય છે તે. સંસારમાં ન ફાળ્યા તે સાધુ થયા. સાધુ થયા પછી પણ—સ્વચ્છંદી પરમહંસો. યાદ રાખજો કે—અતંત્રીત—સ્વચ્છંદી—રંજનતા—પરમહંસોના કરતાં, તંત્રીત—અમુક મર્યાદામાં રહેનારા—સાધુઓ સારા છે.

જે પામરો ઈન્દ્રિય નિગ્રહની વાત સમજતા નથી; રાગદ્વેષનેજરા પણ હઠાવી શકતા નથી; એક સાધારણ બીડી પણ તજી શકતા નથી; જે ચાર કલાક એક આસને સ્થિર બેસી પણ શકતા નથી; ઘડી વાર મુંગા રહેવાનું કહી—એ, તો રહી શકતા નથી; તે પામરો પાસે, ગીતાદિ સદ્ગ્રન્થોનાં બ્યાખ્યાન કરવાં, તે બકવાદ કરવા જેવું છે. આપેલું જ્ઞાન ક્યાં સફળ થાય ? તેનો ખુલાસો શ્રીકૃષ્ણે આ અધ્યાયના ૩૯મા શ્લોકમાં કર્યો છે. તે બરાબર વાંચજો.

થોડા પરસ ઉપર દેવકીજીના ઉદરથી જન્મેલા શ્રીકૃષ્ણે, કમયોગની કથા સૂચને પ્રાચીન કાળમાં કેવી રીતે કહી ? તે શંકા હવે અર્જુન કરે છે; તે ભાવથી સાંભળો—

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન બોલ્યા—

અપરં ભવતો જન્મ, પરં જન્મ વિવસ્વતઃ ।

કથમેતદ્વિજાનીયાં, ત્વમાદૌ પ્રોક્તવાનિતિ ॥૪॥

પદાનિ—અપરં—ભવતઃ—જન્મ—પરં—જન્મ—વિવસ્વતઃ—

કથં—એતત્—વિજાનીયાં—ત્વં—આદૌ—પ્રોક્તવાન્—ઈતિ—[૪]

(૪) પદ્યછેદ—અર્જુનઃ ઉવાચ—અર્જુન બોલ્યો. ભવતઃ જન્મ અપરમ્—આપનો જન્મ પછી અગર હમણાં. વિવસ્વતઃ જન્મ પરં—(અને) સૂચનો જન્મ પહેલાં અગર ધણા વખત અગાઉ. ત્વમ્ આદૌ યતત્ પ્રોક્તવાન્ ઇતિ—તમે આદિકાળમાં (આ યોગ સૂચને) કહ્યો તે વાતને. કથમ્ વિજાનીયાન્—હું કેવી રીતે જાણી શકું—એટલે માની શકું.

અર્થ—અર્જુન પ્રશ્ન કરે છે કે—“આપનો જન્મ તો, હમણાં જ થયો છે, અને સૂર્યનો જન્મ તો, આપના જન્મ પહેલાં થયો છે. ‘આપે અનાદિકાળમાં આ યોગ સૂર્યને કહ્યો હતો,’ તે વાત હું કેવી રીતે માની શકું ?” [તાત્પર્ય—આપનો જન્મ દ્વાપર યુગમાં થયો; અને આપ સત્ય યુગની વાત કરો છો; તે કેવી રીતે ?] [૪]

૪ વિવેચન—

કહેવાનો ભાવ એ છે કે—‘શું તમે સૂર્ય કરતાં પણ પ્રાચીન છો ? કદિ આ જ્ઞાન આપે પૂર્વ જન્મમાં આપ્યું હોય; તો આપ કે જે, એક મનુષ્ય છો; તેને તે વાત કેમ યાદ રહી શકે ?’ યાદ રાખવું કે—આ પ્રશ્ન આત્માને લધને નથી. કારણ કે ‘ ન જાયતે ઋયતે વા કદાચિત્ વિગેરે શબ્દોથી, આત્મા કદિ જન્મતો નથી; અને કદિ મરતો પણ નથી; એવો ખુલાસો આગળ થઈ ચૂક્યો છે.

શ્રીકૃષ્ણ તેનો જવાબ આપે છે; અને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ ખુલ્લું કરે છે—
શ્રીભગવાન ઉવાચ । શ્રીભગવાન યોદયા:—

बहूनि मे व्यतीतानि, जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि, न त्वं वेत्थ परंतप ॥५॥

પદાનિ—બહૂનિ-મે-વ્યતિતાનિ-જન્માનિ-તવ-ચ-અર્જુન-
તાનિ-અહં-વેદ-સર્વાણિ-ન-ત્વં-વેત્થ-પરંતપ-

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा, भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय, संभवाम्यात्ममायया ॥६॥

4. Hearing the above, Arjun asks—Later was your birth, and earlier the birth of Vivasvan. When such is the case—how am I to understand; that you spoke it, to Vivasvan, in the ancient time.

(૫) ૫૬૨છેદ—અર્જુન ! મે જન્માનિ બહૂનિ વ્યતીતાનિ—હે અર્જુન ! મારા ધણા જન્મ થઇ ગયા (છે). તવ ચ—અને તારા (પણ ધણા જન્મો થઇ ગયા છે). પરંતપ—હે અર્જુન ! તાનિ સર્વાણિ અહં વેદ—તે સર્વ જન્મોને હું જાણું છઉં. ત્વં ન વેત્થ—તું જાણતો નથી.

(૬) ૫૬૨છેદ—અજઃ અપિ સન્—હું અજન્મા છઉં તો પણ—

પદાનિ—અજઃ-અપિ-સન્-અવ્યયાત્મા-ભૂતાનાં-ઈશ્વરઃ-અપિ-સન્-

પ્રકૃતિં-સ્વાં-અધિષ્ઠાય-સંભવામિ-આત્મમાયયા —[૬]

અર્થ—શ્રીભગવાન કહે છે કે—‘હે અર્જુન ! મારા અને તારા ઘણા જન્મો થઈ ગયા છે. તે તમામ જન્મોને હું જાણું છઉં; પણ હે પરંતપ-હે શત્રુઓને તપાવનારા અર્જુન ! તે તમામ જન્મોને, તું જાણતો નથી. (૫) શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—‘હું જન્મ રહિત છઉં, તથા હું મરણ રહિત છઉં; વળી હું પ્રાણીઓ-નો ઈશ્વર-નિયંતા-છઉં; તોપણ મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને, મારી માયાવડે, હું જન્મ લઉં છઉં.’ [૬]

૫-૬ વિવેચન—

જન્મ અને મરણ—નવીન દેહને અને નવીન ઈંદ્રિયોને ધારણ કરવી, તે જન્મ; અને ધારણ કરેલાં દેહ અને ઈંદ્રિયોને તથા દેવાં, તે મરણ. જીવ માત્ર અનેક જન્મ લે છે. હું દેહ બારી દેખાઉં છઉં; પણ હું જીવ નથી. મારામાં અને જીવોમાં એટલો ફેર છે કે-કર્મણા જાયતે જંતુઃ કર્મણૈશ્વ પ્રલીયતે (સ્મૃતિ)—જીવો કર્મોધીન થઈને જન્મે છે, અને મરે છે; ત્યારે હું મારી મરણ પ્રમાણે અવતાર લઉં છઉં; હું કર્મોથી અને ધર્મોધર્મથી સ્વતંત્ર છઉં. જીવો અદ્વૈત છે, અને હું સર્વત્ર છઉં. સૂર્ય સદા વિદ્યમાન છે; તોપણ લોક દષ્ટિથી તેનો ઉદય અને અસ્ત મનાય છે. એક પદાર્થ કાચના સંયોગથી, બે ઠેકાણે દેખાય છે; પણ વસ્તુ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં—‘પદાર્થ એકજ છે—બે નથી;’ એમ ખાતરી થાય છે. તે પ્રમાણેજ આકાશશરીરં બ્રહ્મ-નિર્ગુણ બ્રહ્મ માયાથીજ દેહધારી જણાય છે. **અજઃ અવ્યયાત્મા ભૂતાનાં**

અવ્યયઃ આત્મા यस્ય સઃ-અવ્યયાત્મા અથવા અવ્યયશ્ચાસૌ આત્મા
ચ અવ્યયાત્મા-મરણ રહિત ભૂતાનામ્ **ઈશ્વરઃ અપિ સન્-પ્રાણીઓનો**
નિયંતા છઉં છતાં. સ્વામ્ પ્રકૃતિં અધિષ્ઠાય-મારી માયાનો આશ્રય કરીને—
એટલે મારી માયાનો ઉપયોગ કરીને આત્મમાયયા [આત્મનઃ માયયા]
સંભવામિ-પોતાની માયા વડે જન્મ લઉં છઉં.

5. Shrikrishna replies—‘Oh Arjun ! I and you—have passed through many births. I know them all, but Oh Parantap ! you can not know.’ 6. Shrikrishna says further—‘although I am unborn, imperishable and also the Lord of all beings, yet resting on my nature, I through my own power, take birth.

ईश्वर:-એ શ્રીકૃષ્ણનાં વિશેષણ છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ એજ પરબ્રહ્મ છે,’ એમ ભાગવતમાં શ્રીવેદવ્યાસે અનેક ઠેકાણે કહ્યું છે. **अजः न तस्य कश्चित् जनिता-**બ્રહ્મને ઉત્પન્ન કરનારો કોઈ નથી; એમ કહે છે. કર્મના દોષથી કેટલાએક ભાગવતને માનતાજ નથી. પરિણામે ભાગવતથી વિમુખ રહે છે. એટલે તેઓ ભાગવતના રસનું પાન કરી શકતા નથી. કેટલાએક ઉતાવળીઆ એમ પણ કહે છે કે-‘ગોકુળના, ગોપીકાઓના અને ગાયોના કૃષ્ણ, તે આ ગીતાના કૃષ્ણથી જુદા.’ જે કાંઈ વાંચો અગર સાંભળો; તે સ્થિર બુદ્ધિથી વિચારો; તો શ્રવણનું સાચું સુખ પ્રાપ્ત થાય.

सर्वज्ञपण्डुं—યોગીઓ અને દેવો, અમુક હદમાં સર્વજ્ઞ હોય છે; સંપૂર્ણ રીતે સર્વજ્ઞ હોતા નથી. સંપૂર્ણ રીતે સર્વજ્ઞ તો એક ઈશ્વરજ્ઞ હોય છે. ‘જાતિસ્મરયોગી’ની એક જાત છે. તેઓ સર્વાત્મ અભિમાન વડે, બીજા જન્મોનું જ્ઞાન આપી શકે છે. દષ્ટાંતમાં વામદેવ. વામદેવને અનેક જન્મનું જ્ઞાન થયું હતું. તે કહેતા હતા કે-‘હું પૂર્વે મનુ હતો; સૂર્ય હતો; કક્ષીવાન ઋષિ હતો-વિગેરે વિગેરે.’ આ સર્વજ્ઞપણું પણ સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞપણું નહીં. સમષ્ટિ સ્થૂલભૂત ઉપાધિવાળા વિરાટ, અને સમષ્ટિ સૂક્ષ્મભૂત ઉપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભ પણ સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞપણાથી રહિત છે. સમષ્ટિ સ્થૂલભૂતરૂપ ઉપાધિવાળા વિરાટને, સ્થૂલભૂતોનું કાર્યવિષયક જ્ઞાન હોય છે; પણ સૂક્ષ્મ ભૂતોનું પરિણામ વિષયક જ્ઞાન, તથા માયાનું પરિણામ વિષયક જ્ઞાન હોતું નથી. તે પ્રમાણેજ હિરણ્યગર્ભ કે જે, સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ-ભૂતરૂપ ઉપાધિવાળો છે; તેને સ્થૂલ ભૂતોનું પરિણામ વિષયક જ્ઞાન, તથા સૂક્ષ્મ ભૂતોનું પરિણામ વિષયક જ્ઞાન હોઈ શકે છે; પણ સૂક્ષ્મ ભૂતોના કારણ રૂપ માયાના પરિણામ રૂપ આકાશવિષયક જ્ઞાન (સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવાનું જ્ઞાન) હોતું નથી. તાત્પર્ય-પરમાત્મા સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞ છે.

સાંખ્ય વેદાંતનો મતભેદ-કપિત સાંખ્યવાદીઓ માને છે કે-‘પ્રકૃતિ પોતાની મેળે સૃષ્ટિને સૃજે છે.’ વેદાંતીઓનો મત એવો છે કે-‘પ્રકૃતિ પરમેશ્વરનું એક સ્વરૂપ છે; અને પ્રકૃતિમાં પરમેશ્વર અધિષ્ઠિત થયા પછી, પ્રકૃતિમાંથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

માયા—શ્વેતાશ્વતર ઉપનિ. ૪-૧૦ કહે છે કે—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्-मायिनं तु मद्देश्वरम् ।

‘પ્રકૃતિ એજ માયા, અને પરમેશ્વર માયાનો માલીક છે.’ તેજ ઉપનિષદના ૪-૯ માં કહે છે કે—

અસ્માન્ માયી સૃજતે વિશ્વમેત ।

‘આ માયામાંથી માયાનો માલીક વિશ્વને સૃજે છે.’ ‘અષ્ટિત-
વટના ટોચસી-એ અસંભવીતને સંભવીત બનાવે તે માયા’. કહેવાનો ભાવ
એવો છે કે-એ આ મારો દેહ પ્રતીત થાય છે; તે માયાથીજ થાય છે; આક્રી
મારે જન્મ મરણ-એવું-કાંઈ-નથી.

હું માયાથી મને સજી છઉં-મોક્ષધર્મમાં વિષયુએ નારદને કહ્યું છે કે—

‘માયા દ્વેષા મયા સૃષ્ટા, યન્માં પશ્યસિ નારદ ।

સર્વભૂતગુણેર્મુકં, ન તુ માં વૃણ્દુમર્હસિ ॥’

‘હે નારદ! તું મને શરીરધારી દેખે છે; તે મારી માયા છે. સર્વ-
જૂતોના ગુણોથી મુક્ત એવા મારા કારણોપાધિ શરીરને જોવાને તું
શક્તિમાન નથી.’

માયાના બે પ્રકાર-વિદ્યા અને અવિદ્યા. માયા દ્વારા બ્રહ્મ વિસ્તરે-
નિર્વિકાર બ્રહ્મ વિદ્યાદ્વારા ધ્રુવર અને; અને તેજ બ્રહ્મ અવિદ્યાદ્વારા જીવ અને.

કાર્યોપાધિરયં જીવઃ, કારણોપાધિરીશ્વરઃ ॥

કારણ ઉપાધિવાળા કૃણુ, અને કાર્ય ઉપાધિવાળો અર્જુન.

હે પરંતપ!—આ શબ્દનો અર્થ ‘મેદયુદ્ધિવાળો’ ન કરતાં, ‘હે
સમર્થ!’ એવો અર્થ કરવો. કહેવાનો ભાવ એ છે કે—‘તું જીતેન્દ્રિય તથા
પ્રયત્નશીલ-જીરાસુ-છો; એટલે તું સમર્થ છો-તારો વિજય થશે.

હે અર્જુન!—કોઈ કોઈ ટિકાકાર ‘અર્જુન’ નો અર્થ ‘અર્જુનવૃક્ષ’
—એટલે અજ્ઞાન અગર જડ કરે છે. આ શૃંગારી ભાષા છે.

ધ્રુવર ક્યારે અવતાર લેછે? અને ધ્રુવર અવતાર લખને શું કરે
છે?—તે હવે પ્રશ્ન કહે છે—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય, ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય, તદાઽઽત્માન્ સૃજામ્યહમ ॥૭॥

પદાનિ—યદા-યદા-હિ-ધર્મસ્ય-ગ્લાનિઃ-ભવતિ-ભારત-

અભ્યુત્થાનં-અધર્મસ્ય-તદા-આત્માન્-સૃજામિ-અહમ- ૭

૭ પદ્મવ્રજઃ—યદા યદા-ન્યારે ન્યારે. ભારત-હે અર્જુન!
ધર્મસ્ય ગ્લાનિઃ ભવતિ-ધર્મની ગ્લાની થાય છે. અધર્મસ્ય અભ્યુથા-
નમ્-અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. તદા-ત્યારે. હિ-ચોક્કસ રીતે. અહં
આત્માન્ સૃજામિ-હું શરીરને પેદા કરું છઉં.

परित्राणाय साधूनां, विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय, संभवामि युगे युगे ॥८॥

પદ્ધાનિ—પરિત્રાણાય—સાધૂનાં—વિનાશાય—ચ—દુષ્કૃતામ્—

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય—સંભવામિ—યુગે—યુગે— ૮

અર્થ—હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મનો લોપ થાય છે, અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે—હું ચોક્કસ રીતે અવતાર લઉં છઉં (૭) (અવતાર લેવાનું હવે પ્રયોજન કહે છે)—‘સત્પુરુષોનું સારી રીતે રક્ષણ કરવા માટે, અને પાપી પુરુષોનો નાશ કરવા માટે, તથા ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરવા માટે, દરેક યુગમાં હું અવતાર ધારણ કરું છઉં. (૮)

૭-૮ વિવેચન—

ધર્મ—આ શ્લોકમાં ‘ધર્મ’ શબ્દ છે, તેનો અર્થ—માત્ર વૈદિક કર્મ-કાંડ’ અગર માત્ર ‘ભોક્ષધર્મ’ એટલોજ નથી; પણ ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમનાં ધર્મ, ન્યાય અને નીતિ વિગેરેનો ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે. એટલે વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થામાં અવ્યવસ્થા થાય; અન્યાય, અનીતિ, દુષ્ટપણું, છળ કપટ વિગેરે વધી પડે; સજ્જન પુરુષો પીડાય, અને દુષ્ટો ફાવી જાય; ત્યારે સમાજની ઉખડી ગએલી ધડીને, સરખી કરીને, પાછી હતી એમ ગોઠવી દેવા માટે, તેજસ્વી અગર પરાક્રમી પુરુષના રૂપમાં અવતાર લઇને, ભગવાન જગત્માં પધારે છે. આવી રીતે અવતાર લઈને પ્રભુ જે જે કામ કરે છે; તે લોક સંગ્રહ માટે કરે છે, એમ ગણાય છે. આ પ્રમાણેજ આત્મરાત્રીઓએ પણ, યથાશક્તિ અને યથાધિકાર, લોકસંગ્રહ માટે કાંઈક કરવુંજ જોઈએ; એમ પાછળ ત્રીજા અ. ૨૦ માં કહેલું છે.

(૮) પદ્યંછદઃ—परित्राणाय साधूनां—સત્પુરુષોનું સારી રીતે રક્ષણ કરવા માટે. च—અને दुष्कृताम् विनाशाय—પાપીઓના નાશને માટે. धर्मसंस्थापनार्थाय—ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે संभवामि युगे युगे—દરેક યુગમાં હું અવતાર ધારણ કરું છઉં.

7. O Bharat! whenever there is decay of righteousness, and further spread of unrighteousness, then I myself certainly come forth. 8. I take birth form age to age, for the protection of the good, & for the destruction of evil doers, and also for the sake of firmly establishing righteousness.

ધર્મરાવતારના ત્રણ કારણ-સંતોની રક્ષા, પાપીઓનો નાશ અને ધર્મની ફરીથી સ્થાપના. [‘ધર્મરાવતાર અને શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ’-ધર્મરાવ શ્રીકૃષ્ણે અવતાર લેતા હશે ? અને શ્રીકૃષ્ણ તત્ત્વ શું છે, તે સંબંધી અહીંથી એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. તેની કૌંમલ માત્ર છપાઇ છે-એક આનો મોકલવાથી, તે અહીંથી મોકલવામાં આવે છે. અવતાર સંબંધી વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા હોય તો તુરત મંગાવો.] ઉપર જણાવેલાં ત્રણ કારણોમાં પહેલાં બે કારણ, ત્રીજા કારણના હેતુબૂત છે.

ધર્મરાવે સૌ સમાન હોય; છતાં,-તે એકની રક્ષા કરે; અને બીજાનો નાશ કરે; તે તેમને કેમ ઘટે ?-યુધિષ્ઠિરના આ પ્રશ્ન ઉપર નારદજીએ યુધિષ્ઠિરને શ્રીમદ્ ભાગવતનો સપ્તમ સ્કંધ સંભળાવ્યો. સપ્તમસ્કંધ એટલે ભક્ત પ્રવ્હાદનું ચરિત્ર. પ્રવ્હાદનું ચરિત્ર એટલે ભક્ત પ્રવ્હાદની રક્ષા, અને પાપી હિરણ્યકશીપુનો નાશ, અને ધર્મની ફરી સ્થાપના. તે સંબંધમાં યાદ રાખવું કે--

લાલને તાડને માતુર-નાકારુણ્યં યથાઽર્થકે ।

તદ્દેવ મહેશસ્ય, નિયંતુર્ગુણદોષયોઃ ॥

‘જેમ બાળકને રમાડવામાં અને મારવામાં માતાની દયા અગર નિર્દયતા ગણાતી નથી; તેમ સર્વ જગતના નિયંતા ધર્મરાવે, ગુણમાં દયા અને દોષમાં નિર્દયતા, સંભવતી નથી.’

ચપ્પુ મારીને લોહી કાઢનારના ઉપર કામ ચાલે છે; અને ચપ્પુ મારીને નસતર મૂકનાર ડોક્ટરને, ચપ્પુ મારવાની શી આપવી પડે છે. શ્રી હરિ અસુરોને મારીને, તેને મળેલા શાપમાંથી તેને મુક્ત કરે છે. આટલા માટે જ આગળ નવમા શ્લોકમાં કહે છે કે-‘માફ કરમ’ દિવ્ય છે, એમ જે પુરુષ તત્ત્વથી જાણે છે; તેને પુનર્જન્મ હોતો નથી-તે મનેજ પામે છે.’

ભારત-મધુસૂદન સરસ્વતી કહે છે કે-‘મા’ એટલે ‘જ્ઞાન’ અને ‘રત’ એટલે ‘પ્રીતિ.’ ‘તુ’ કે જે જ્ઞાનમાં પ્રીતિવાળો હો-તે આ વાત સાંભળ.’

જેમ વેદાંતીઓ અવતારોને આવિર્ભાવ તિરોભાવ ગણે છે; બીજા કેટલાએક અવતારને લીલાઓ ગણે છે; નરસિંહ મહેતા અવતારોને લટકાં ગણે છે—

૫૬.

વારી વારીરે સુંદરસ્થામ !-તારા લટકાને;

અલિહારીરે, માખણ ચોર !-તારા લટકાને-૨૬૦

લટકે વામન રૂપ ધરીને, ઉભા બળીને દારે;

લટકે-ત્રણ ચરણ અવની જઈ ચાલ્યા, બળા આંધ્રો પાતાળ
તારા લટકાને-વારિં

લટકે સ્થંભમાં વાસ પૂર્યો-ને પ્રહ્લાદની પત પાળીરે;

લટકે અસુરને પકડી લીધો, ને ધડીમાં નાંખ્યો મારીરે-તારાં વારીં

લટકે રામનું રૂપ ધરીને, તાતની આજ્ઞા પાળીરે;

લટકે રાવણ રણમાં રોલ્યો, લટકે સીતા વાળીરે-તારાં વારીં

લટકે ગિરિગોવર્ધન તોલ્યો, ને ઈંદ્રનો ગર્વ ઉતાર્યોરે;

લટકે જળ જુમનામાં પેઠા, લટકે નાથ્યો કાળીરે-તારાં વારીં

[ચવાલો-હાં-ચવાલો-]

લટકે નંદ યશોદા રીઝ્યાં, અને લટકે રીજી રાધારે;

લટકે ગોપિઓ ઘેલી કીધી, લટકે રાસ રચાવ્યોરે-તારાં વારીં

એ લટકાનો પાર ન આવે, લટકાં લાખ કરોડ જો;

લટકાજો મહેતા નરસીંહનો સ્વામી, હીડે જોડા જોડ-તારાં વારીં

પ્રભુ કહે છે કે-‘સંતોની રક્ષા કરવા, દુષ્ટોને દંડ દેવા, અને
ધર્મની તુટી ગયેલી પાળેને પાછી આંધવા, હું અવતાર લઉં છઉં.’ ત્યારે
અત્યારે ધર્મની ભયંકર ગ્લાની છે. સૌ એક સાથે ઉપાડો, તો આપણે
પ્રભુને શરણ રહીને, પૂછીએ-કે-‘આપ ક્યારે પધારશો ?-’

પદ-ગજલ.

શરણ આવી પડેલાને, પ્રભો ! સંભાળશો ક્યારે ?

અમીની આંખડી જ્હાલા ! અમો પર ઢાળશો ક્યારે ?-ટેકં

તમારા ભક્ત અર્જુનને, કુરૂક્ષેત્રે દીધેલાં જો;

પ્રભો ! તે આપનાં વચનાં, હવે તો પાળશો ક્યારે ?-શરણું

થતી સદ્ધર્મની ગ્લાની, છવાતું પાપથી ભારત;

સનાતન ધર્મનું ડિંડિમ, ફરી વગડાવશો ક્યારે ?-શરણું

‘પરિત્રાણાય સાધૂનાં,’ કહેલું સ્વમુખે સ્વામિન !

ધરી અવતાર કલિયુગમાં, પ્રગટ દર્શાવશો ક્યારે ?-શરણું

[બરાબર દીનતાથી બોલો-]

‘અનન્યાશ્રિતયંતો મામ્,’ વિગેરે ભાવનાં વચનો;

યુનઃ તે યાદ લાવીને, બિરદ બતલાવસો ક્યારે-શરણું

કહ્યું તું-‘સર્વ ધર્મોને, ત્યજી લે શરણું તું’ મારું;

બચાવીશ સર્વ પાપોથી,’ કહો છોડાવશો ક્યારે ?-શરણું

સુરક્ષા ગાયત્રી કરવા, સ્વયં ગોપાલ કહેવાયા;

હવે એ ગાયને માટે, સુદર્શન ધારણ કર્યારે?—શરણુ૦

ગયા પાતાળમાં વેદો, ગયા યાજ્ઞક અને યજ્ઞો;

ગયા પર્જન્ય, ભૂતલથી, કૃપાળો ! લાવણી કર્યારે?—શરણુ૦

ગયું તે યોગબળ સાચું, અને અધ્યાત્મ વિદ્યા કયાં ?

ગયું છે ક્ષાત્રબલ નાશી, પુનઃ પ્રગટાવણી કર્યારે?—શરણુ૦

હતી આ સ્વર્ગ સમ ભૂમિ, તમે અવતાર લેતા ન્યાં;

અરેરે—આ બિચારીને, પ્રભો ! ઉદ્ધારણી કર્યારે?—શરણુ૦

હુંટાતી લાજને લક્ષ્મી, સહસ્રાક્ષે નિહાળો છો;

દયા સિધા ! દયા દિલની, પુનઃ રેલાવણી કર્યારે?—શરણુ૦ (દ્વિલ)

સો મણુ તેલે અંધારું—અહીં ગીતામાં ઇશ્વર પોતે કહે છે કે—‘હું યુગે યુગમાં અવતાર લઉં છઉં.’ તુલસીકૃતમાં—(મેક્ષવાણી પાતુ ૧૪)

કાહરે—વિપ્ર ધેનુ સુર સંત હિત, લીન્હ મનુજ અવતાર;

નિજ ઇચ્છા નિર્મિત તનુ, માયા ગુણ ગોપાર—સિયાવર૦

શ્રીમદ્ ભાગવત પણુ અનેક ઠેકાણે કહે છે કે—‘ઇશ્વર અવતાર લેછે.’ તો પણુ હજી કેટલાએક ડાહ્યાં ડાહ્યાં સ્ત્રી પુરૂષો, આ વાતનો હૃદયથી સ્વિકારતાં નથી. તેમનાં હૃદયમાં સોમણુ તેલે અંધારું છે. તેઓ પોતાના ધરના અંધારાનો નાશ હમેશાં રાત્રે કરે છે. ત્યારે આ અંધારામાં પડ્યા રહેવું, તેમને કેમ ગમતું હશે ! આ અંધારામાં અજવાળું કરવાની ચક્રમક-વીજળી, સંતોના ચરણમાં (સેવામાં) પડી રહે છે. સંતોના ચરણુ સેવે, તેમને આ પ્રકાશ—આ જ્ઞાન—જરૂર મળે છે.

મારા જન્મને અને કર્મને યથાર્થ જાણનારને પુનર્જન્મ હોતો નથી; એમ કહીને, તે જાણનારા કેવા હશે ? તેનો પણુ ખુલાસો કરે છે—

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્ય—મેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ, નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥૯॥

પદ્ધાનિ—જન્મ—કર્મ—ચ—મે—દિવ્ય—એવં—ચ—વેત્તિ—તત્ત્વતઃ—

ત્યક્ત્વા—દેહં—પુનઃ—જન્મ—ન—એતિ—મામ્—એતિ—સઃ—અર્જુન—હ

(૯) પ્રથમેદઃ—મે જન્મ કર્મ ચ દિવ્ય—મારો જન્મ તથા મારું કર્મ દિવ્ય (છે). ધર્મ ચઃ તત્ત્વતઃ વેત્તિ—એ પ્રમાણે જે પુરૂષ યથાર્થ રીતે જાણે છે. દેહં ત્યક્ત્વા—(તે પુરૂષ) દેહને છોડીને. પુનર્જન્મ ન વૈત્તિ—ફરીથી જન્મ થામતો નથી. અર્જુન ! સઃ મામ્ વૈત્તિ—હે અર્જુન ! તે મને પામે છે.

વીતરાગભયક્રોધા, મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

बहवो ज्ञानतपसा, पूता मदभावमागताः ॥१०॥

પદાનિ—વીતરાગભયક્રોધાઃ—મન્મયાઃ—મામ્—ઉપાશ્રિતાઃ—

બહવઃ—જ્ઞાનતપસા—પૂતાઃ—મદ્ભાવ—આગતાઃ—૧૦

અર્થ—‘હિ અર્જુન ! જે મનુષ્ય મારા દિવ્ય જન્મને તથા દિવ્ય કર્મને, ઉપર પ્રમાણે યથાર્થ રીતે જાણે છે; તે મનુષ્ય આ દેહનો ત્યાગ કર્યા પછી, પુનર્જન્મ પામતો નથી; પણ તે મને પામે છે.’ (૯) શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—‘જેઓએ (પોતાના) રાગ, ભય અને ક્રોધનો નાશ કર્યો હતો; જેઓએ મારામાંજ મન જોડી રાખ્યું હતું, વળી જેઓએ મારોજ આશ્રય કર્યો હતો; તથા જેઓ જ્ઞાન રૂપી તપથી પવિત્ર થયા હતા, એવા ધણા પુરૂષો, મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે. (૧૦)

૯-૧૦ વિવેચન—

દિવ્ય—લૌકિક નહીં. લૌકિકથી આગળ. લૌકિક દષ્ટિથી ન દેખાય એવું. લૌકિક મનથી અગર લૌકિક બુદ્ધિથી ન નિર્ણય કરી શકાય એવું—જે—તે દિવ્ય—આત્મિક. સૂક્ષ્મ વસ્તુ જોવા માટે, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર આંખ આગળ

(૧૦) પદ્યઁદઃ—વીતાઃ રાગભયક્રોધાઃ યેષામ્ તે વીતરાગ-ભયક્રોધાઃ—જે પુરૂષોના રાગ, ભય તથા ક્રોધ ગયા છે તે પુરૂષો. અહં પ્રધાનઃ યેષામ્ इति मन्मयाઃ—મારામાંજ જેઓનું મન લાગી રહ્યું છે એવા પુરૂષો. મામ્ ઉપાશ્રિતાઃ—મારોજ આશ્રય કરીને રહેલા. बहवः—ધણા. ज्ञानम् एव तपः, तेन ज्ञानतपसा—જ્ઞાન રૂપી તપથી. पूताः—પવિત્ર થયેલા. मम भावम् इति मदभावम्—મારા ભાવને—મારા સ્વરૂપને. आगताः પામ્યા છે.

9. ‘One who knows, as mentioned above, my divine birth and my action, in its essence, does not, after his death, regenerate, but comes to me.’ 10. Shri Krishna says further—Those—who have been free from passion, fear, and anger; who have fixed their minds in me, who have rested on me; and those many who have been purified by the austerity of knowledge, have entered into my being.

રાખવું પડે; દરની વસ્તુ જેવા માટે, દુર્બીન આંખ પાસે રાખવુંજ પડે; તેમ દિવ્ય વસ્તુ જેવા માટે દિવ્યદષ્ટિ રાખવીજ પડે. શ્રીકૃષ્ણના જન્મ અને કર્મ આપણે લૌકિક દષ્ટિથી જોઈએ; તો જરૂર ભૂલાં પડીએ. બે વિદ્યાર્થીઓ એક સાથે મેટ્રીકમાં પાસ થયા. એકે અભ્યાસ બંધ કરીને ન્યાય ખાતામાં કલાર્કની જગ્યા લીધી; બીજો પાંચ છ વરસે બેરીસ્ટર થઈને તેજ કોર્ટમાં સમજજ નીમાયો. જે કલાર્ક હતો; તે ૨૫ થી ૪૦ સુધી વધ્યો હતો; અને જે સમજજ થયો; તે ૪૦૦માં નિમાયો. ભરવાડ હિરાની પરીક્ષા કરે, તો લાખના હીરાની કીમત, બહુ તો સો બસો રૂપિયા ઠરાવે. કહેવાનો ભાવ એ છે કે-તત્ત્વથી-યથાર્થ-જાણવું હોય, તો તત્ત્વનો વિચાર કરતાં શીખો. તત્ત્વાનુસંધાન રાખો. તત્ત્વનો અભ્યાસ કરતાં અનાયાસે દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે. દિવ્યદષ્ટિથી દિવ્ય વસ્તુનાં દરસન થશે. છઠ્ઠા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ‘અજઃ અપિ’, ‘અવ્યયાત્મા’ એવા શ્રીકૃષ્ણ. અજને જન્મ ન હોય; અવ્યયાત્માને મરણ ન હોય. દિવ્યદષ્ટિના જગાસુ કેવા હશે? તે ખુલાસો દસમા શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણે કર્યો છે. સાંભળો—

ચીતરાગમયક્રોધાઃ—જેમના રાગ, ભય અને ક્રોધ શમી ગયાં છે તે; પુરૂષો. ‘રાગ’ એટલે-આ લોકનાં અને પરલોકનાં સુખોમાં પ્રીતિ. ‘ભય’ એટલે-રખે મારાં સુખોનો નાશ થઈ જશે; તે ભય. અથવા-સુખોનો ત્યાગ કર્યો પછી, કેવી રીતે જીવી શકાય? તે ભય. ‘ક્રોધ’ એટલે આ સુખમાં વિઘ્ન કરનાર પ્રત્યે, સમતોલપણનો ત્યાગ કરવો તે. આ ત્રણ દોષોને જેમણે, તીવ્ર મુમુક્ષતા, વિવેક અને વૈરાગ્ય વડે, તોડી ફેંડી નાંખ્યા હોય છે, તે શુકાદિ અનેક પુરૂષો. યાદ રાખવું કે-આ ત્રણ-રાગ, ભય અને ક્રોધ માત્ર વાતો કરવાથી શમે એવા નથી. આ ત્રણને શમાવવાં યમ નિયમનું પાલન કરવું જોઈએ. યમ કયા કયા?

સૂત્ર—અહિંસાસત્યાસ્તેયબ્રહ્મચર્યાડપરિગ્રહા યમાઃ ॥ ૩૦ ॥
અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (ચોરી ન કરવી તે), બ્રહ્મચર્ય, અને અપરિગ્રહ (અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલા ભોગોનો ત્યાગ) આ પાંચ યમો છે. (પાતંજલયોગ દર્શન સાધનપાઠ). આ પાંચ યમો તેજ ‘પંચમહાવ્રત’. સન્યાસીઓ, જૈન-સાધુઓ, અને ઉત્તમ કોટીના મુક્ષુઓ, આ પંચમહાવ્રતને ધારણ કરે છે. શ્રીસ્વામીનારાયણ આ પંચમહાવ્રતને ‘પંચ વર્તમાન’ કહે છે.

નિયમો કયા કયા?—

સૂત્ર—શૌચસંતોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરવ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ ॥૩૨॥

(સાધનપાદ) પવિત્રતા, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, અને ઈશ્વરપ્રણિધાન (કરેલાં કર્મોનાં ફળ ઈશ્વરને અર્પણ કરવાં તે.)—આ પાંચ નિયમો છે.

ગીતા કહેનારા ધણા મળ્યા; અને સાંભળનારના ઢગલા થયા; પણ યમનિયમોનું પાલન કરનાર કોઇકજ મળ્યા. ફવાની માત્ર વાતો કરવાથી રોગ જાય નહીં; લાકુની માત્ર વાતો કરવાથી ક્ષુધા શાંતિ થાય નહીં. વિચાર કરી જોજો; પછી ઠીક જણાય; તો આવું કાંઈક કરજો. અગર આવું કાંઈક કરનારાને સંગે રહેજો. જંગલી હાથી પાળેલા હાથી સાથે રહેવાથી સુધરે છે.

વેત્તિ—જે મને યથાર્થ જાણે છે, તે મને પામે છે. ‘ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति’ ॥ “નાન્યઃ પંથા અયનાય વિચિતે ॥” શ્રુતિઓ આ વાતને ટેકા આપે છે.

મગ્મયા—બ્રહ્માકારવૃત્તિવાળા; એકરસ—અદ્વૈત—અદ્વૈત છતાં—મામ્ર ઉપાશ્રિતા:—મારો આશ્રય કરીને રહેલા એટલે મારામાં અનન્ય ભાવ રાખનારા—દીનભાવવાળા. મારો આશ્રય રાખનારા—પણ કેવળ જડ—અજ્ઞાન—નહીં. ત્યારે ?

જ્ઞાનતપસા પૂતા:—પૂતા: ક્ષીણસર્વપાપા:—જ્ઞાનરૂપી તપથી પવિત્ર થએલા ‘જ્ઞાનરૂપી તપ’ એટલે જેવું તેવું જ્ઞાન નહીં—પણ તીવ્ર તપથી સિદ્ધ કરેલું જ્ઞાન. આવા એક બે પુરૂષો મને પામ્યા છે; એમ નહીં; પણ—

બ્રહ્મ: મદ્ભાવં આગતા:—ધણા લોકો મારા પદને પામ્યા છે. તાત્પર્ય—આ પ્રાચીન પદ્ધતિ છે; અને આ રસ્તે અનેક જીવોએ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે. એટલે આ રાજ રસ્તો છે. કોઇપણ પ્રકારનો સંશય કર્યા વિના, આ રસ્તે સુખ પૂર્વક, જીવોએ ચાલ્યા આવવું.

ભગવાનની ખરી ઉપાસના આજ છે; તોપણ જેઓ ભગવાનની ખાતર—ધર્મની ખાતર, કાંઈ ભિન્ન ભિન્ન કરી રહ્યા છે; તે સૈયંધી હવે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते, तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते, मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥૧૧॥

પદાનિ—યે—યથા—માં—પ્રપદ્યન્તે—તાન્—તથા—એવ—ભજામિ—અહમ્

મમ—વર્ત્મ—અનુવર્તન્તે—મનુષ્યા:—પાર્થ—સર્વશ:—૧૧

(૧૧) પદ્મઁદઃ—યે—જે પુરૂષો. યથા—જે પ્રમાણે. માં પ્રપદ્યન્તે—મારે શરણે આવે છે અગર મને બળે છે. તાન્ તથા એવ અહમ્ ભજામિ—તેઓને હું તે પ્રમાણેજ ભજું છઉં—એટલે તેઓની કામના તે પ્રમાણેજ

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં, યજંત इह देवताः ।

ક્ષિપ્રં हि मानुषे लोके, सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

પદાનિ—કાંક્ષંતઃ—કર્મણાં—સિદ્ધિં—યજંતઃ—ઇહ—દેવતાઃ—

ક્ષિપ્રં—હિ—માનુષે—લોકે—સિદ્ધિઃ—ભવતિ—કર્મજા—૧૨

અર્થ—‘જેઓ જે પ્રમાણે મને ભજે છે; તેઓને હું તે પ્રમાણેજ ભજું છઉં. એટલે—તેઓ જે જે નામરૂપથી મને ભજે છે, તે તે રૂપથી હું તેમના ઉપર પ્રસન્ન થાઉં છઉં. અગર—જે જે કામનાથી તેઓ મને ભજે છે, તેમની તે તે કામનાઓ હું પૂર્ણ કરું છઉં. હે પાર્થ ! મનુષ્યો—બધી રીતે—સર્વ પ્રકારે—મારા માર્ગનેજ અનુસરે છે.’ [૧૧] શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—‘આ સંસારમાં કર્મોનાં ફળને ઈચ્છનારા લોકો, દેવતાઓને પૂજે છે—ભજે છે. કારણ કે આ મનુષ્ય લોકમાં, કર્મનું ફળ તુરત પ્રાપ્ત થાય છે. [૧૨]

૧૧-૧૨ વિવેચન—

ચે યથા માં વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે—‘જે ભાવેથી મને ભજે છે, તે ભાવેથી હું તેને ભજું છઉં.’

હું પુરી પાડું છઉં. પાર્થ—હે અર્જુન ! મનુષ્યાઃ સર્વશઃ—માણસો સર્વ પ્રકારે. મમ વર્ત્તમ અનુવર્તેતે—મારા માર્ગને અનુસરે છે—એટલે મારે માર્ગજ આત્મા આવે છે. (૧૨) પદ્યછેદઃ—इह—આ સંસારમાં. કર્મણાં સિદ્ધિં કાંક્ષંતઃ—કર્મોની સિદ્ધિને ઈચ્છતા પુરુષો. દેવતાઃ યજંતે—દેવતાઓને પૂજે છે. हि—કારણે. માનુષે લોકે—મનુષ્ય લોકમાં. કર્મજા સિદ્ધિઃ—કર્મની સિદ્ધિ અગર કર્મનું ફળ. ક્ષિપ્રં ભવતિ—તુરત થાય છે.

11. O Arjun ! the path by which men approach me, is also adoped by me, for quenching their desire ; because the path taken by men, from every side, is mine. 12. Those who long for success in actions, in this world, sacrifice to gods; because, in this human world, success in aactions, is obtained quickly.

એક પત્થરને એક પુરૂષ હનુમાન રૂપે બાળે છે; તો તેને હું હનુ-
માન રૂપે ફળ આપું છઉં; તેજ પત્થરને બીજે કોઇ ભૈરવ રૂપે બાળે
છે; તો તેને હું ભૈરવ રૂપે ફળ આપું છઉં. તાત્પર્ય—

શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષઃ, યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ ષવ સઃ ।

ગીતા. અ. ૧૭-૩.

જે કોઇ ચમત્કાર જેવું જણાય છે; તે પુરૂષની પોતાની શ્રદ્ધામાં છે-
મૂર્તિમાં નથી. મૂર્તિ એની એ, પણ બોડાણાને ફળી; અને યુગળી હારી
ગયા. શાળાગ્રામને શિવરૂપે ભજનારા શિવલોકમાં જાય; અને તેજ
શાલિગ્રામને વિષ્ણુરૂપે ભજનારા વિષ્ણુલોકમાં જાય. આટલાજ માટે
મૂર્તિનું પૂજન કરવા પહેલાં, મૂર્તિમાં પ્રાણ પ્રતિષ્ઠા કરવી પડે છે. પ્રાણ
પ્રતિષ્ઠા એટલે, મૂર્તિમાં અમુક પ્રકારના દેવની ભાવના. શાસ્ત્રો અને સંતો
કહે છે કે-‘દેવ ભાવના ભૂખ્યા છે.’ ગીતા અ. ૭-૧૬ કહે છે કે આર્ત-
(દુઃખી), અર્થાર્થી (ધનનો લાલચુ), જિજ્ઞાસુ (આત્મતત્ત્વને જાણવા ઇચ્છ-
નાર), જ્ઞાની (જે આત્મતત્ત્વને જાણી ચુક્યો છે તે) એમ ચાર પ્રકાર
ભજનારાના છે. મને જેઓ સકામતાથી બાળે છે; તેમની કામના હું
પૂર્ણ કરું છઉં; જે મને નિષ્કામતાથી બાળે છે, તેમને હું માફ તમામ
સોંપી દઉં છઉં. જેઓ સગુણ રૂપે મને બાળે છે; તેમને તે રૂપે હું દરસન
દઉં છઉં. જેઓ મને નિર્ગુણ ભાવે બાળે છે; તેમને હું નિર્ગુણ ભાવે સ્પૃહ
છઉં-અનુભવાઉં છઉં. તાત્પર્ય-તેઓ તમામ-મમત્માનુવર્તિતે-મનુષ્યાઃ
પાર્થ સર્વશઃ-હે અર્જુન ! તે મનુષ્યો સર્વ પ્રકારે મારે રસ્તેજ-મને
પામવાને રસ્તેજ-ચાલ્યા આવે છે. (આ લીટી અ. ૪ ના ૨૩ માં શ્લોકની
લીટીને, ભાવનો ફેરફાર બાદ કરતાં, મળતી છે. શબ્દો એના એ છે; પણ
સંબંધને લીધે ભાવમાં ફેરફાર છે.)

પરમાત્મા અને બીજા દેવોમાં ફેર શું ?—

ગમે તે રસ્તે ચાલવાથી ભગવાન મળતા હોય; તો લોકો જુદે જુદે
રસ્તે શા માટે ચાલે છે ? એકજ રસ્તે કેમ ચાલતા નથી ?-તેનો જવાબ
૧૨મા શ્લોકમાં છે. આ ૧૨મા શ્લોકમાં કહ્યું કે-‘ત્વરાથી કર્મનાં ફળ
લેવા માટે, કેટલાએક લોકો (મને તજીને) દેવોને બાળે છે.’ આ વાત
આગળ સાતમા અધ્યાયમાં—

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ, શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ॥૨૧॥

વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે—‘જે જે સકામી ભક્તો, જે જે દેવોને શ્રદ્ધાથી ભજે છે; તે તે દેવોમાં, તેમની તેમની શ્રદ્ધાને હું દઢ કરું છું.’ (૨૧) આથી તેઓ શ્રદ્ધાવાન થઈને, તે તે દેવની આરાધનામાં જોડાય છે; અને તેના પરિણામે, મારા નિર્મેલા તે તે ભોગોને, તેઓ અવશ્ય પામે છે. પરંતુ તે અસ્પૃશ્યદ્વિવાળા ભક્તોને જે જે ભોગ (સુખ) મળે છે; તે નાશવંત હોય છે. ‘અથ ચઃ અન્યાં દેવતાં’ વિગેરે શબ્દોથી યુદ્ધારણ્યક ઉપનિ. ૩-૪-૧૦ શ્રુતિ કહે છે કે—‘કામના માટે જે દેવોને ભજે છે; તે પુરૂષો તે દેવોના પશુ છે.’ વળી—

દેવાન દેવયજો યાંતિ, મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥૭-૨૩॥

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન, પિતૃન યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ।

મૃતાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા, યાંતિ મઘાજિનોડપિ મામ ॥અ. ૬-૨૫॥

અન્ય દેવોને ભજનારાઓ દેહાંતે તે તે દેવના લોકને પામે છે; અને મારા ભક્તો મારા સમિચ્છદનંદમય પરમ ધામને પામે છે. (૭-૨૩)—તાત્પર્ય—પરમાત્માના આરાધનનું ફળ મોક્ષ છે; પણ તે ધણા કાળે-જ્યારે કર્મનાં બંધનોના સમૂહો નાશ થાય છે ત્યારે-તે પ્રાપ્ત થાય છે. આટલી દીર્ઘદષ્ટિવાળા અને લાંબા વખત સુધી શ્રીહરિની ભક્તિમાં મગ્યા રહેનારા, ધણાજ થોડા હોય છે. તેથી ગીતા અ. ૭-૧૬ માં કહ્યું છે કે—‘બહુનાં જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન માં પ્રપચતે ॥ ધણા જન્મોને અંતે જ્ઞાની મને પામે છે.’ આ બાબતમાં વિશેષ જાણવા જેવું એ છે કે—

યેડપ્યન્યદેવતાભક્તા, યજંતે શ્રદ્ધયાન્વિત્ત્વાઃ ॥

તેડપિ મામેષ કૌંતેય, યજંત્યવિધિપૂર્વકમ્ ॥૯-૨૩॥

તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે—‘કેટલાએક અન્ય દેવોને ભજે છે; પણ ખીજ દેવોને ભજવાની રીત યથાર્થ નથી—બ્યાજખી નથી; કારણ કે લૌકિક અને સ્વર્ગનાં સુખો માટેજ, ખીજ દેવોને ભજવામાં આવે છે. આ નાશવંત સુખની રપૃહાને તજીને, હું કે જે મોક્ષનું દારૂ છું; તેને ભજવો જોઈએ.’

શિવ ગીતા ૧૨-૪ ઉપસા શ્લોકને અક્ષરશઃ મળે છે. પરમાત્માને અને પરમાત્મા સિવાય અન્ય દેવોને ભજવાની પ્રથા પ્રાચીન છે; એમ યકં સદ્વિપ્રા बहुधा वदन्ति । (ઝગવેદ ૧-૧૬૪-૪૬). કહે છે. એટલે—‘જે એકજ છે તેને બ્રાહ્મણ અનેક પ્રકારે વર્ણવે છે.’ પુષ્પદંતા-આચાર્ય શિવમહિમ્ન સ્તોત્રમાં કહે છે કે—

દુષીનાં વૈચિત્ર્યા-દજુકુટિલનાનાપચુ, પાં,

નૃણામેકોગમ્યસ્-ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇવ ॥૭૥

રૂચીઓના વિચિત્રપણાને લીધે (અથવા ભુદા ભુદા અધિકાર પ્રમાણે), સીધા કે વાંકા માર્ગ વડે ભજનાર પુરૂષોને મળવા યોગ્ય આપ એકજ છે. જેમ પાણીના પ્રવાહો-નદીયો, સીધે કે વાંકે માર્ગે ચાલીને સમુદ્રનેજ મળે છે; તેમ અનેક મત મતાંતર આપને માટેજ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

આ શ્લોકના ઉંડાણમાં એવું દેખાય છે કે-ધર્મ કે-જે સર્વવ્યાપી, સર્વના સાક્ષી, સર્વશ, સર્વશક્તિમાન, (તેની પણ પેશીએર એટલે) અચિત્ત્ય એવું ખરું તત્ત્વ ન સમજતાં; અમુક અવતારી શરીર માટે, અગર અમુક પ્રકારની માન્યતા માટે, અંદર અંદર દ્રેષ કરવો; અગર તલવારો કાઢીને લડવું-તે અજ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ નથી. આ વાત સમજાણી હોય; તેણે તો—

રાગ-શાર્દૂલ૦

યં શૈવાઃ સમુપાસતે શિવ ઇતિ, બ્રહ્મે તત્ત્વમ્ તનઃ ।

બૌદ્ધા બુદ્ધ ઇતિ પ્રમાણપટવઃ, કર્મેતિ નૈયાયિકાઃ ॥

અહંમિત્યથ જૈનશાસનરતાઃ, કર્મેતિ મીમાંસકાઃ ।

સોડયં નો ચિદ્ધાતુ ઘાંછિતફલં, ત્રૈલોક્યનાથો હરિઃ ॥

‘શિવના ઉપાસકો જેને ‘શિવ’ કહીને ભજે છે; વેદાંતિઓ જેને ‘બ્રહ્મ’ કહીને ભજે છે; બૌદ્ધો જેને ‘બુદ્ધ’ કહે છે; પ્રમાણ આપવામાં કુશળ એવા નૈયાયિકો જે ધર્મચરને ‘કર્તા’ કહે છે; જૈન ભાષ્યો જેને ‘અહંન’ કહીને ભજે છે; તે આ સચરાચરમાં વ્યાપીને રહેલા પરમાત્મા, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે, અમેને જે અભિલાષા થઇ છે, તે સફળ કરો.’

ક્ષિપ્રં—(ત્વરાથી). શબ્દ મૂકીને નારિતકોને પણ સૂચવ્યું કે-કદિ તમારે આ લોકનાં અને પરલોકનાં સુખનીજ સ્પૃહા હોય; એટલે તમારે મોક્ષની સ્પૃહા ન હોય-તો પણ તમારે દેવો દ્વારા, મારા રસ્તા ઉપર આવવું. રસ્તા ઉપર ગાડાં, રેંકડા, થોડાગાડીઓ, મોટરો વિગેરે ચાલે; પણ જે વાહનમાં પાવર (શક્તિ) વધારે હોય; તે દોડે; અને ધારેલે સ્થળે વહેલું પહોંચે. તે પ્રમાણેજ નાના મોટા સૌ ધર્મચરને રસ્તે ચાલે; પણ જેમાં ત્યાગવૃત્તિની શક્તિ વધારે હોય; તે જીવ ત્વરાથી મને પામે’. ધણા ધનવાનો ધનની વૃદ્ધિ માટે, કેટલાએક વૈદ્યા અને યાત્રિકો, પોતાના ધંધામાં વિજય મેળવવા માટે, અને એવા બીજા ધણા વિષયને તજીને, અગર વિષયને ગૌણરૂપે ભજીને, અન્ય દેવોને ઉપાસે છે. જગતમાં મંત્રજન જાણનારા જેટલા પૂજ્ય છે; તેટલા તત્ત્વજ્ઞાની પૂજ્યતા નથી. તાત્પર્ય-પોતાના સાચા સ્વાર્થ માટે, ધણાજ થોડા પ્રયત્ન કરે છે.

આગળ ૮ મા શ્લોકમાં કહ્યું કે—‘હું’ ધર્મ સ્થાપવા મુજે મુખમાં આવું છઉં,’ તો તે ધર્મ કયો? તે હવે કહે છે—

ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં, ગુણકર્મવિભાગશઃ ।

તસ્ય કર્તારમપિ માં, વિદ્વદ્યકર્તારમવ્યયમ્ ॥૧૩॥

પદાન—ચાતુર્વર્ણ્ય—મયા—સૃષ્ટં—ગુણકર્મવિભાગશઃ—

તસ્ય—કર્તારમ—અપિ—માં—વિદ્ધિ—અકર્તારમ—અવ્યયમ—

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—ગુણ અને કર્મનો વિભાગ કરીને, મેં ચાર વર્ણ સૂચ્યા છે. તેનો ‘હું’ કર્તા છઉં, છતાં મને અકર્તા અને અવિકારી જાણુ—એટલે—હું અકર્તા અને અવિકારી છઉં,’ એમ તારે જાણવું. (૧૩)

૧૩ વિવેચન—

ચાતુર્વર્ણ્ય—હિંદુત્વનું અસ્તિત્વ, ચાતુર્વર્ણ્યથી જ ટકી શક્યું છે; એમ પ્રાચીન અર્વાચીન અનેક તત્ત્વવિપુરૂષો કબુલ કરે છે; તો પણ આંખો વીંચીને બોલનારા કહે છે કે ‘ચાતુર્વર્ણ્યનો જલદીથી નાશ કરો.’ મયા સૃષ્ટં—‘ચાતુર્વર્ણ્યની આ વ્યવસ્થા મેં કરી છે.’ એમ પ્રભુ પોતે કહે છે; તો પણ હજી કેટલાએકની માન્યતા એવી છે કે—‘ચાતુર્વર્ણ્ય’ તો આપણી અનાવડ છે. આપણે જેને બ્રાહ્મણ બનાવીએ, તે બ્રાહ્મણ બની શકે. ‘ગધેડા’ની ગાય બનતી નથી; તો શરૂનો બ્રાહ્મણ કેમ બનતો હશે! જેઓ કેરીને પોપૈયો બનાવી શક્યા નથી; ડુંગળીને કસ્તુરી બનાવી શક્યા નથી; બગલાને હંસ બનાવી શક્યા નથી; તેઓ શરૂનો બ્રાહ્મણ કેવી રીતે બનાવી શકતા

(૧૩) પદ્મહેઠઃ—ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટં—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર એવા ચારે વર્ણોનો સમુહ મારાથી કરાયો છે. ગુણાશ્ચ કર્માણિ ચ ગુણકર્માણિ, ગુણકર્મણાં વિભાગઃ ગુણકર્મવિભાગઃ, ગુણકર્મવિભાગાત્ इति ગુણકર્મવિભાગશઃ—ગુણ અને કર્મના વિભાગે કરીને એટલે વિભાગપ્રમાણે. તસ્ય કર્તારમ અપિ—તેનો હું કર્તા (છઉં) છતાં. મામ્ અકર્તારમ અવ્યયમ્ વિદ્ધિ—મને અકર્તા ૩૫ (નિર્લેપ) અને અવિનાશી જાણુ.

13. Four classes were created by me, in accordance with the different distribution, between qualities and actions. Although I am its author, but you should know me—unacting, and changeless.

હશે ! કેટલાએક ‘વિશ્વામિત્ર રાજર્ષિ મરીને બ્રહ્મર્ષિ થયા’; તેનો દાખલો આપે છે; પણ ત્યારપછી કેટલા વિશ્વામિત્ર થયા ? તેનો હિસાબ આપતા નથી. બ્રાહ્મણોડસ્યમુક્ષમાત્મીદ્વ્રાહ્મરાજન્યઃ કૃતઃ । વિગેરે શબ્દોથી વેદ કહે છે કે—પ્રજાપતિના મુખમાંથી બ્રાહ્મણ, બાહ્યમાંથી ક્ષત્રિય, જંગમાંથી વૈશ્ય અને પગમાંથી શૂદ્ર બન્યા છે. આ સંબંધી થોડું સાંભળો, એટલે વસ્તુનું કાંઈક ભાન થશે—

ગુણકર્મવિભાગશઃ—ગુણ અને કર્મના ભેદ પ્રમાણે. ગીતાના અદારમા અધ્યાયમાં—

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં, શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ॥

કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ, સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥૪૧॥

શમો દમસ્તપઃ શૌચં, ક્ષાંતિરાજૈશ્વમેવ ચ ॥

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં, બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૨॥

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં, યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ॥

દાનમીશ્વરંભાવશ્ચ, ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૩॥

કૃષિગોરક્ષણિજ્યં, વૈશ્યકર્મસ્વભાવજમ્ ॥

પરિચર્યાત્મકં કર્મ, શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥૪૪॥

અર્થ—હે અર્જુન ! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોનાં કર્મ, સ્વભાવજન્ય ગુણોને લીધે જુદાં જુદાં છે. (૪૧) શમ (મનોનિગ્રહ), દમ (ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ) તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરળતા, શાસ્ત્રજ્ઞાન, અનુભવજ્ઞાન, અને આસ્તિકતા—એ બ્રાહ્મણનો સ્વભાવીક ગુણ છે. (૪૨) શૌર્ય, તેજસ્વીતા, ધૈર્ય, યાતુર્ય, યુદ્ધમાં પાછી પાની ન કરવી તે, દાતાપણું અને ઈશ્વરભાવ—એ તમામ ક્ષત્રિયના સ્વાભાવિક કર્મ છે. (૪૩) ખેતી, પશુ પાલન, વાણિજ્ય, એ વૈશ્યના સ્વાભાવિક કર્મ છે. સેવાચારીનાં કર્મ શૂદ્રને માટે સ્વાભાવિક કર્મ છે. (૪૪).

આટલું કહીને શ્રીકૃષ્ણે આગળ કહ્યું કે—

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ, સંસિદ્ધિ લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિ, યથા વિંદતિ તત્કૃણુ ॥૪૫॥

યતઃ પ્રવૃત્તિર્મુતાનાં, યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥

સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય, સિદ્ધિ વિંદતિ માનવઃ ॥૪૬॥

અર્થ—પોતપોતાના સ્વાભાવિક કર્મોમાં મન્યો રહેનારો પરમસિદ્ધિને પામે છે. સ્વકર્મમાં મન્યો રહેનારો પુણ્ય, જેવી રીતે સિદ્ધિને પામે છે.

તે સાંભળ. (૪૫) જે પરમાત્માની શક્તિથી સર્વભૂતોની પ્રવૃત્તિ છે; અને જેનાથી આ સમગ્ર જગત્ વ્યાપ્ત છે. તે પરમાત્માને પોતાનાં સ્વાભાવિક કર્મ વડે પૂછને, મનુષ્ય પરમ પદને પામે છે.

૬૭ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—

શ્રેયાન્ સ્વધર્મે વિગુણઃ, પરધર્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્ ॥

સ્વભાવનિયતં કર્મ, કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલિવષમ્ ॥૬૭॥

સદ્જનં કર્મ કૌતેય, સદોષમપિ ન જ્યજેત્ ॥

સર્વારંભા દ્વિ દોષેણ, ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥૬૮॥

અર્થ—ખીજતો ધર્મ ગમે એવો સારો લાગતો હોય; અને પોતાના ધર્મ-પોતાનાં કર્મ-ગમે એવાં ખોટાં લાગતાં હોય; તો પણ પોતાને માટે-પોતાનોજ ધર્મ-પોતાનાંજ કર્મ-શ્રેયસ્કર છે; એમ સમજવું. કારણકે પોતાના સ્વધર્માનુસાર કરેલા કર્મથી, કોઇને પાપ લાગતું નથી. (સજ્જના કસાઈને શ્રીહરિ મળ્યા. રોહીદાસની ઝુંપડીએ પ્રભુ આવ્યા. આખામેળનાં મુવેશાં દોર પ્રભુએ ખેંચ્યાં.) વિગેરે (૪૭) હે કૌતેય ! પોતાનું સ્વાભાવિક કર્મ દોષવાળું લાગે, તોપણ તેને ત્યજવું નહીં. કારણકે ધૂમાડાથી ઢંકાએલા અગ્નિની પેઠે, તમામ કર્મો (થોડા ઘણા) દોષથી ઢંકાએલાંજ હોય છે. (૪૮)

દાખલા તરીકે—બ્રાહ્મણજન દાન-ભિક્ષા ઉપર ટકે છે. દાન લેવું અને મરવું, તે બરાબર છે; તોપણ આવા ભય માટે, બ્રાહ્મણ કે જે શ્રી હરિનું સ્વરૂપ છે-તે પદને તેણે તજવું નહીં. ક્ષત્રિય ધર્મમાં હત્યા છે; તો પણ હત્યા વિના જગત્ની રક્ષા નથી; માટે ક્ષત્રિયે તે કરવી. વર્ણ વ્યવસ્થા માટે, ગીતામાંજ આવા ખુલાસા છે; એમ નહીં; પણ મહાભારત વનપર્વમાં (અ. ૧૮૦ અને ૨૨૧) નહુષ યુધિષ્ઠિર અને દ્વિજવ્યાધ સંવાદમાં છે. શાંતિપર્વ અ. ૧૮૮ બ્રહ્મરદાજ સંવાદમાં ચાતુરવર્ણના ખુલાસા છે. અનુશાસન પર્વ (અ. ૧૪૩) માં ઉમામહેશ્વરનો સંવાદ, તથા અશ્વમેધ પર્વમાં અનુગીતામાં (૩૯-૧૧) થોડા ફેરફાર સાથે ગુણમેદની કથા જેવામાં આવે છે.

વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થાને વધારે સુદૃઢ કરવા માટે, મનુએ, યાજ્ઞવલ્ક્યે અને એવા ખીજ મોટા ઋષિઓએ, સ્મૃતિઓ લખી આપી છે. તે ખાસ વાંચવા જેવી છે.

કોણે શું કરવું ? એવી આગાઓ રાજતંત્રમાં પણ હોય છે. કોઈ મોટા સમારંભમાં પણ-કોણે શું કરવું ? તે નિર્ણય થઈ ચૂકેલું હોય છે.

ત્યારે જગતના નાના પ્રકારના વ્યવહારમાં, પ્રભુ આ બાબતનો નિર્ણય કરી આપે, અને આપણે તે પ્રમાણે ચાલવું; તેમાં શંકા કરવા જેવું કંઈ નથી. પોતાપોતાના કર્મમાં પ્રીતિ રાખીને મુમુક્ષુએ ક્યાં સુધી પહોંચવું, તે હવે કહે છે—

અસત્કલ્પદ્વિઃ સર્વેષાં, જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ॥

નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પરમાં, સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥૪૯॥

અર્થ—ધીમે ધીમે કર્મના ફળમાં અનાસક્ત થઈને, સર્વ કાર્યમાં અનાસક્ત થવું. મનને વશ કરવું. કોઈપણ પ્રકારની સ્પૃહા રાખવી નહીં. આ પ્રમાણે કર્મના ફળના સંન્યાસથી, પરમ નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે. (૪૯)

યાદ રાખવું કે—‘નૈષ્કર્મ્ય’ એટલે કર્મશન્યતા નહીં; પણ કર્મ કરવાં અને તેમાં અનાસક્ત રહેવું તે. તાત્પર્ય—કંઈ કાપેલાં કર્મ, મોક્ષમાં પ્રતિબંધક નથી.

વર્ણાશ્રમનું રહસ્ય જાણ્યાવિના, વર્ણાશ્રમને ફેંકી દેવો; એ સાહસ ગણાય. આપણે સૌને કણ્ઠ્ય કરવું જ પડે છે કે—આજકાલ વર્ણાશ્રમમાં ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ ગઇ છે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે, ક્ષત્રિયમાં વૈશ્યના અગર શદ્રના ગુણ; અને શદ્રોમાં ક્ષત્રિયના ગુણ. વળી કોઈ કોઈ ઠેકાણે બ્રાહ્મણમાં કોળીના ગુણ, અને કોળીમાં બ્રાહ્મણના ગુણ દેખાય છે. વર્ણની પરંપરા સાચવનારૂં સ્ત્રી રૂપી ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્રમાં બીજ ફેર થતાં, વર્ણ બગડે છે. સંસર્ગથી પણ વર્ણમાં ફેરફાર દેખાય છે. દેહમાં અવ્યવસ્થા થતાં, દેહનો નાશ કરી નાંખવો; તે જેમ ગાંડપણ છે; તેમ વર્ણાશ્રમમાં થએલી અવ્યવસ્થા જોઇને, વર્ણાશ્રમનો નાશ કરવો, તે બયંકર ગાંડપણ છે. સ્નેહલગ્ન, પુનર્લગ્ન અને જેનું તેનું ખાવું પીવું—એ સમાજનાં મીઠાં ઝર છે. જે પ્રજામાં સ્નેહલગ્ન અને પુનર્લગ્ન છે; તે પ્રજા કેટલી સુખી છે? તેનો ખ્યાલ કર્યા વિના દોડવું; તે ભીંત સાથે અફળાવા જેવું છે. સ્નેહલગ્ન કરવા કરતાં, જ્ઞાતિના ઉદ્ધારનો વિષય હાથ ધરવો જોઇએ. પુનર્લગ્ન કરવા કરતાં, વિધવાઓ પોતાનું ચારિત્ર કષ્ટ રીતે ઉત્તમ કરી શકે; તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. વાણીયા બ્રાહ્મણમાં પરણે; અને બ્રાહ્મણ દેડમાં પરણે; એવી ઉતાવળ કરવા કરતાં; વાણીયા વાણીયામાં પરણી શકે; અને બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણમાં પરણી શકે—એટલે નાના ગોળ તોડી મોટા ગોળ થાય—એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઇએ. પશુ પણ સૌ સૌનાં વર્ણમાં પરણે છે—ધર માંડે છે. ગાયની પાછળ પાડા દોડતા નથી. પક્ષી બધાં—પણ ચક્રશે

પોપટીને પરણતો નથી; અને પોપટ ચકલીને પરણતો નથી. કાઈ રાજા કુતરાને પોતાની રાજગાદી ઉપર બેસાડે, પણ કુતરા નવાં પગરખાં દેખીને લલચાય. પાંધરી બે રૂપિયાની હોય, તો પણ તે માથે મુકાય; અને છુટ દસના હોય; તો પણ તે પગમાં પહેરાય-માથે ન મુકાય. સાકરનો ગાંગડો સોમલના ગાંગડા સાથે મળા જાય; પણ ગુણકર્મવિભાગશ્ચ:-ગુણ અને કર્મના વિભાગથી-તે ગળ્યોજ રહે. તાત્પર્ય-પદાર્થોમાં પણ વર્ણવ્યવસ્થા છે. વર્ણવ્યવસ્થા બગડવાનું મુખ્ય કારણ-બ્રાહ્મણ, આચાર્યો અને સાધુઓ છે. બ્રાહ્મણો બ્રહ્મત્વ તજીને વૈદ્ય, વૈશ્ય અગર શૂદ્ર (નોકર), બન્યા. સમાજનું જોખમ દૂર ફેંકી દીધું. સમાજ તે બ્રાહ્મણોનો અનાદર કરી શકે; પણ જે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મત્વ સાધવવાની પરવા રાખતા હોય; તે બ્રાહ્મણનો સમાજે સારો સત્કાર કરવો જોઈએ. બ્રાહ્મણોએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે-ભણીગણીને ગુલામ (નોકર) બનવું, તેના કરતાં અભણ રહેવું તે વધારે સારું છે. અભણ બ્રાહ્મણો, ખુશામતીઆ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના કરતાં, નિર્દોષ હોય છે. સંપ્રદાયોનું કામકાજ સુખેથી કરવું; પણ અમુક સંપ્રદાયના આશ્રિત (ગુલામ) કદિ બનવું નહીં. શાસ્ત્ર, વિદ્યા અને વૈરાગ્યને સર્વસ્વ સમજી બ્રાહ્મણોએ તેની રક્ષા કરવી. અત્યારે રાજ્યોને રાજગાદી ઉપર ટકવું મુશ્કેલ છે; ત્યારે આચાર્યોએ અને બ્રાહ્મણોએ રાજવૈભવમાં ફસાવું કેમ ઘટે ! શાસ્ત્ર, વિદ્યા અને વૈરાગ્યને પોતાનું સર્વસ્વ સમજી, તેની રક્ષા કરવી જોઈએ. સાધુઓએ પણ-કનકકોંતા, મઠ મકાન, અને શિષ્યોના ફંદમાં કદિ ફસાવું નહીં. જ્યાં ત્યાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરવો. કારણ કે આવા પવિત્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ એજ સનાતન છે; અને સનાતન એજ આવા પવિત્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ છે. બ્રાહ્મણો બગડ્યા; તેથી સનાતન અગર વર્ણાશ્રમ બગડ્યાં. વેદાંતને બ્રહ્મને દુરાચારી માર્ગી સાધુઓ, ભક્તિને બ્રહ્મને બલિચારી ગુરૂઓ, કર્મકાંડને બ્રહ્મને અને દેવીની ઉપાસનાને બ્રહ્મને, સર્વભક્ષી યાચીકા; અને સ્વચ્છંદી મુંડીયા પરમહંસો, વર્ણવ્યવસ્થાનાં હિતશત્રુઓ છે. વિચાર કરી જોજો. ઠીક જણાય તો માનજો. માનવું હોય તો-બ્રાહ્મણોને ઠેકાણે લાવજો.

કર્તારં અપિ અકર્તારં—પરમાત્મા કર્તા અને અકર્તા બેઉ રૂપે છે. એટલે તે વિલક્ષણ છે. માયોપાધિક ચૈતન્ય તે કર્તા, અને માયાના વિકારથી રહિત તે અકર્તા. ગીતા અ. ૧૩-૧૪ કહે છે કે-**સર્વેન્દ્રિય ગુણાભાસં, સર્વેન્દ્રિય વિવાજતમ્ ॥** પરમાત્મામાં સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણધર્મોનો આભાસ થાય છે; છતાં વાસ્તવમાં તે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી પર છે.

હું કર્તા છતાં અકર્તા કેવી રીતે છઉં, તે વાત હવે કહે છે.

ન માં કર્માણિ લિપંતિ, ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

इति मां योऽभिजानाति, कर्मभिर्न स बद्धयते ॥ १४ ॥

પદાનિ—ન-માં-કર્માણિ-લિપંતિ-ન-મે-કર્મફલે-સ્પૃહા-

ઈતિ-માં-યઃ-અભિજ્ઞનાતિ-કર્મભિઃ-ન-સઃ-બદ્ધયતે

અર્થ—(હે અર્જુન !) મને કર્મો લેખી શકતાં નથી-અસર કરી શકતાં નથી-ફળ આપી શકતાં નથી. મને કર્મોના ફળમાં સ્પૃહા (પણુ) નથી. આ પ્રમાણે જે મને બાળે છે; તે કર્મો વડે બંધાતો નથી. (૧૪)

૧૪ વિવેચન—

આત્મકામસ્ય કા સ્પૃહા' એમ શ્રુતિ પણુ કહે છે. તે આધારે અહીં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે-‘ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ’ મારામાં અહંકારનો અભાવ હોવાથી, કર્મો મને કોઈ પણ પ્રકારની અસર કરી શકતાં નથી. આગળ હમા શ્લોકમાં કહ્યું કે-‘ મારો જન્મ અને કર્મ દિવ્ય છે, એમ જે યથાર્થ બાળે; તે મને પામે છે.’ અહીં એટલું ઉમેર્યું કે-‘હું જેમ કર્મન! ફળમાં સ્પૃહા રાખતો નથી; તેમ જે પુરુષ કર્મનાં ફળમાં સ્પૃહા ન રાખે; તે-સઃ કર્મભિઃ ન બદ્ધયતે-તે કર્મોથી બંધાતો નથી.

આ પ્રમાણે વર્તવાથી-એટલે પોતાને અકર્તા, અભોક્તા માનવાથી-ઋષભદેવ, જડભરત, યયાતિ અને જનકાદિ અનેક જીવ-મુક્તોને લાભ થયો હતો; એમ હવે કહે છે—

(૧૪) પદ્મછેદઃ— મામ્ કર્માણિ ન લિપંતિ-મને કર્મો બાધ કરી શકતાં નથી-વિકાર આપી શકતાં નથી. કર્મફલે મે સ્પૃહા ન-કર્મના ફળમાં મને સ્પૃહા નથી. इति-ઉપર પ્રમાણે. માં યઃ અભિજ્ઞનાતિ-મને જે પુરુષ બાળે છે. સઃ કર્મભિઃ ન બદ્ધયતે તે પુરુષ કર્મોથી બંધન પામતો નથી.

14. Shrikrishna says further-‘actions do no affect me, nor I have attachment in fruit of actions. He who knows me, as above stated, is not bound by actions.’

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म, पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं, पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

પદાનિ—એવં-જ્ઞાત્વા-કૃતં-કર્મ-પૂર્વૈઃ-અપિ-મુમુક્ષુભિઃ-

કુરુ-કર્મ-એવ-તસ્માત્-ત્વં-પૂર્વૈઃ-પૂર્વતરં-કૃતમ્-

અર્થ—ઉપર પ્રમાણે [મારા યથાર્થ સ્વરૂપને] બાણીને, પહેલાંના મુમુક્ષુઓ કર્મ કરતા હતા. વળી તેના પહેલાંના યુગાં-તરમાં (પણ) મુમુક્ષુઓ કર્મ કરતા હતા. તાત્પર્ય—અનાદિ કાળથી અનાસક્ત રહીને, કર્મ કરવાની રીત ચાલી આવે છે-નવીન રીત નથી. માટે તું પણ કર્મજ કર. એટલે-રણસંગ્રામમાં યુદ્ધ સંબંધી પ્રાપ્ત થએલા તારા કર્મનો તું ત્યાગ ન કર. (૧૫)

૧૫ વિવેચન—

આ શ્લોક કર્મયોગના ઉપદેશની પરંપરા સૂચવે છે. એટલે જો જીવ પોતાને અકર્તા અને, અભોક્તા સમજી શકે; અને તે પ્રમાણે પાળી શકે; તો કર્મમાર્ગ અને ભોક્ષમાર્ગ અરસપરસ વિરોધી નથી. તાત્પર્ય—કર્મોનાં બંધન જે ભોક્ષમાં વિધ્નરૂપ છે, તે પોતાને અકર્તા-અભોક્તા સમજનારને, વિધ્ન કરી શકતાં નથી. કહેવાનો ભાવ એ છે કે-‘હે અર્જુન ! તું આ પ્રમાણે સમજીને યુદ્ધ કર.’

પણ કર્મ શું ? અને અકર્મ શું ? તે પહેલાં બાણી લે—

किं कर्म किमकर्मेति, कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि, यज्ઞાત્વા મોક્ષયસેઽશુભાત્ ॥૧૬॥

(૧૫) પદ્મછેદઃ—एवं ज्ञात्वा—આ પ્રમાણે સમજીને. पूर्वैः मुमुक्षुभिः अपि-પહેલાંના મુમુક્ષુઓથી પણ. कर्म कृतं-કર્મ કરાચું હતું. पूर्वतरं पूर्वैः कृतम्-તેથી પણ અગાઉ-પ્રાચીન કાળમાં વડીલોથી કર્મ કરાએલું (છે). तस्मात् त्वम् एव कर्म कुरु-તેથી તું પણ કર્મ કર.

(૧૬) પદ્મછેદઃ—किम् कर्म किम् अकर्म इति अत्र-કર્મ તથા

15. In the ancient time, our forefathers, seeking for liberation, being aware of the above fact, used to do action. as this system is followed, since the far ancient time, you must do action, (according to this system).

પદાનિ—કિં-કર્મ-કિં-અકર્મ-ઇતિ-કવચઃ-અપિ-અત્ર-મોહિતાઃ-
તત્-તે-કર્મ-પ્રવક્ષ્યામિ-યત્-જ્ઞાત્વા-મોક્ષસે-અશુભાત્.

કર્મણો હપિ બોદ્ધવ્યં, બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં, ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥૧૭॥

પદાનિ—કર્મણુઃ-હિ-અપિ બોદ્ધવ્યં-બોદ્ધવ્યં-ચ-વિકર્મણુઃ-
અકર્મણુઃ-ચ-બોદ્ધવ્યં-ગહના-કર્મણુઃ-ગતિઃ-

અર્થ—કર્મ શું ? અને અકર્મ શું ? તે બાબતમાં વિદ્વાન પુરૂષો પણ ભૂલા પડ્યા છે. તેથી (હે અર્જુન !) કર્મ સંબંધી ઉપદેશ હું તને કરીશ. જે સાંભળવાથી, તું અશુભ (કર્મથી) મુક્ત થઈશ. (૧૬) કર્મનું, વિકર્મનું અને અકર્મનું રહસ્ય અવશ્ય બાણુવું જોઈએ. કર્મની ગતિ [યથાર્થ સ્થીતિ] ગહન છે. એટલે-સામાન્ય બુદ્ધિથી તે ગતિ સમજાય એવી નથી. (૧૭)

અકર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ કેવું હોય તે વાતમાં. કવચઃ અપિ મોહિતાઃ-વિદ્વાનો પણ મોહ પામેલા છે-વિદ્વાનો પણ તે વાતને યથાર્થ રીતે સમજી શકતા નથી. તત્-તેટલા માટે. તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ-તને કર્મ સંબંધી બુલાસો કરીશ. યત્ જ્ઞાત્વા-જે જાણીને. અશુભાત્ મોક્ષસે-અશુભ એવા આ સંસારમાંથી, અગર અશુભ એવા પાપ કર્મમાંથી મુક્ત થઈશ.

(૧૭) પદ્મછેદઃ—[બોદ્ધુમ્ યોગ્યં બોદ્ધવ્યં-જાણવું જોઈએ.] હિ-તેટલા માટે. કર્મણઃ બોદ્ધવ્યં-કર્મ સંબંધી જે જાણવા જેવું હોય તે જાણવું જોઈએ. ચ-અને. વિકર્મણઃ બોદ્ધવ્યં ચ અકર્મણઃ બોદ્ધવ્યં-વિકર્મ તથા 'અકર્મ' સંબંધી જે જાણવા જેવું હોય તે પણ જાણવું જોઈએ. કર્મણઃ ગહના ગતિઃ-કર્મની ગહન ગતિ (છે). કર્મનું સ્વરૂપ સહેલાઈથી સમજાય તેવું નથી.

16. Shri Krishna adds further- ' what is action & what is inaction ? Even learned men are herein perplexed. I therefore explain it to you. Knowing that, you will be free from the evil.

17. It is therefore necessary to discriminate action, the action which bears no mention in scriptures; and The action which causes no effect. The path of action is mysterious.

૧૬-૧૭ વિવેચન—

શાસ્ત્રે જે કરવાની આજ્ઞા કરી-તે કર્મ; શાસ્ત્રે જે કરવાની મના કરી-તે અકર્મ; અને જે સંબંધી શાસ્ત્રે કાંઈ કહ્યું નથી, તે વિકર્મ. આ સાધારણ વ્યાખ્યા. નિત્ય નૈમિત્તિક, કામ્ય અને નિષિદ્ધ એમ કર્મના ચાર પ્રકાર છે.

આ શ્લોકમાં-કર્મ એટલે જેમાં કર્મત્વ છે-અથવા કર્મનું બંધન-છે તે. અકર્મ એટલે જેમાં કર્મત્વ નથી; એટલે કર્મનું બંધન નથી; તે. કર્મનું બંધન બે રીતે મટે-૧ કર્મોના સમૂહો ત્યાગ કરવાથી, એટલે કર્મ બીલકુલ ન કરવાથી. ૨ અનાસક્ત રહીને કર્મ કરવાથી. સન્યાસીઓ પ્રથમ રીતને ટેકા આપે છે; પણ ગીતા અર્જુનને માટે છે. ગીતા સંભળાવીને, અર્જુનને કર્મ માર્ગમાં જોડવા માટે, આ ઉપદેશ છે. અર્જુનને કર્મ માર્ગથી તદ્દન વિમુખ કરવા માટે, આ ઉપદેશ નથી. આ બાબતને પાછળ ૧૫ માં શ્લોકમાં ‘તસ્માત્ ત્વં કર્મ કુહ’ અને આગળ ગીતાના અ. ૧૮ માં ૨-૪-૭-૨૫-૨૬ અને ૨૮ શ્લોકો ટેકા આપે છે. અષ્ટાવક ગીતા સન્યાસ-માર્ગી છે; તો પણ તેના ૧૮-૬૧ માં કહે છે કે-ધીર પુરૂષની પ્રવૃત્તિ (એટલે નિષ્કામકર્મમાર્ગ), તેથીજ મુમુક્ષુને કર્મત્યાગનું ફળ મળે છે.

ગીતા અ. ૩-૫ માં કહે છે કે-‘જેમને દેહ હોય; તે કર્મોના તદ્દન ત્યાગ કરી શકતા નથી.’ તથા ‘યસ્તુ કર્મફલત્યાગી-સ ત્યાગીત્ય-મિધીયતે ॥ ૧૮-૧૧॥ જે કર્મ ફળનો ત્યાગ કરે, તેનેજ ત્યાગી એટલે ખરો સન્યાસી કહેવો. આવા સ્પષ્ટ ખુલાસા છે; તોપણ કેટલાએક ત્યાગી ટિકાકારોએ ‘અકર્મ’નો અર્થ-‘કર્મ તદ્દન ન કરવાં તે’ એમ મારી મચાડીને અર્થ કર્યો છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે-‘અકર્મ’ નો સામાન્ય અર્થ, ‘કર્મોના સમૂહો ત્યાગ કરવો તે.’ એટલે સન્યાસીઓનો માર્ગ; પણ તે અહીં નહીં. ગીતા એટલે ‘નિષ્કામકર્મયોગ.’ કર્મ માર્ગનો ત્યાગ કરીને, બની બેઠેલા પરમહંસોએ યાદ રાખવું ઘટે છે કે-દેહાભિમાન ગળી જાય; તેની સાથેજ કર્મમાર્ગનો ત્યાગ થઈ જાય. મઠ, મકાન અગર શિષ્ય વર્ગમાં મમતા હોય; સ્ત્રીપુરૂષનું બાન હોય; કનક કાંતાનો મનથી પણ સંગ હોય; ત્યાંસુધી પરમહંસપણું છેજ નહીં.

મીમાંસકોને યજુર્ગાદિ કામ્યકર્મ ધૃષ્ટિ છે; અને તે સિવાય બાકીનાં બધાં કર્મોને તેઓ ‘વિકર્મ’ માને છે. એવો અર્થ અહીં નથી.

ગતિ:—એટલે યથાર્થરૂપ.

કર્મેણ: ગદ્ગતા ગતિ:—કર્મની મહનગતિ. કર્મ ત્રણે પ્રકારનું સમજવું.

કર્મનો વિષય હજી આગળ ચાલે છે.

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यે-દકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યેષુ, સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાનિ—કર્મણિ-અકર્મ-યઃ-પश्यેત્-અકર્મણિ-ચ-કર્મ-યઃ-

સઃ-બુદ્ધિમાન્-મનુષ્યેષુ-સઃ-યુક્તઃ-કૃત્સ્નકર્મકૃત્

અર્થ—જે પુરૂષ કર્મમાં અકર્મને દેખે, અને અકર્મમાં કર્મને દેખે, તે પુરૂષ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન્ છે—તે યોગી છે, અને તે કર્મનો યથાર્થ કર્તા છે. એટલે કર્મ કરે છતાં, તેમાં અનાસક્તિ રાખે; અને અનાસક્તિ રાખે, છતાં કર્મ કર્યા કરે—તે પુરૂષ બુદ્ધિમાન્, યોગી અને કર્મને યથાર્થ કરનારો ગણાય છે. [૧૮]

૧૮ વિવેચન—

કર્મ—જે કરાય છે તે કર્મ. સર્વ વ્યાપાર કર્મ છે.

સ બુદ્ધિમાન્—બુદ્ધિ હોય; તે બુદ્ધિમાન્. બુદ્ધિ એટલે સમજબુ-
જ્ઞાન. ચોપડામાંથી લખેલું નીકળ્યું કે—દિરાના ધુમટમાં ૫૦૦ સોનાભોર
છે. બુદ્ધિ વિનાનો હતો; તેણે ધુમટ તોડી નાંખ્યો; પણ મહેનત માથે
પડી. બુદ્ધિવાળો હતો; તેણે ચોપડામાં લખેલી તારીખે, જ્યાં ધુમટનો
પડછાથો પડ્યો, ત્યાં (તે જમીન) ખોદાવીને, ૫૦૦ સોનાભોર હાથ
કરી. જેમ આંખ વિના આમ તેમ અકળાય; તેમ બુદ્ધિ વિનાનો જગતમાં
—વ્યવહારમાં અને અધ્યાત્મક્ષેત્રમાં ટદ્દસા ખાય. શ્રીશંકરાચાર્યે બુદ્ધિને ખીલ-
વવા, વિવેકચૂડામણિનો આખો ગ્રન્થ લખી આપ્યો છે. કદિ વાંચો છો ?
મેટ્રીક પાસ થયા પછી, બુદ્ધિને ખીલવવાનું પડ્યું મેલીને, જે માણસ
નોકરીમાં રહેા; તે કલાર્ક (કારકુન) બન્યો; અને બુદ્ધિને ખીલવવા આગળ

(૧૮) પદ્યછંદ— યઃ કર્મણિ અકર્મ પश्यેત્—જે પુરૂષ કર્મમાં અ-
કર્મને જુએ છે. ચ-અને. અકર્મણિ યઃ કર્મ-અકર્મમાં કર્મ જે પુરૂષ
(જુએ છે). સઃ—તે પુરૂષ. મનુષ્યેષુ બુદ્ધિમાન્—માણસોમાં બુદ્ધિમાન્.
સ યુક્તઃ—તે યોગી. કૃત્સ્નાનિ ચત્તાનિ કર્માણિ, તાનિ કરોતિ इति
કૃત્સ્નકર્મકૃત્—સમગ્ર કર્મનો કરનારો.

18. A man who sees unattachment in action and action in inaction, is wise among men. He is fit for Karmayoga and he is the author of all actions.

પ્રયત્ન કર્યો; તે માણસ તેજ ઓફીસમાં સખ જજ થઈને આવ્યો. સાંભળે ધણું અગર વાંચે ધણું; પણ વિચારે નહીં; તેમની શુદ્ધિ ખીલતી નથી. થોડું વાંચો અગર સાંભળો; અને ધણું વિચારો.

જે શુદ્ધિમાન હોય; તેજ યુક્ત: (યોગી), કૃત્સ્નકર્મકૃત્ (કર્મને યથાર્થ કરનારો.) થઈ શકે. વળી શુદ્ધિમાન એટલે માત્ર સમજણ વાળો જ નહીં; પણ યોગયુક્ત; (એટલે યોગદ્વારા પરમાત્માનો વારંવાર સમાગમ કરનાર) તથા નિષ્કામકર્મયોગી. આ સંબંધમાં યાજુર્વેદકથે ગાગીને કહ્યું છે કે—યો વા યતદક્ષરં ગાર્ગ્યં વિદિત્વાઽસ્મિન્ લોકે જુહોતિ યજતે તપસ્તપ્યતે વહ્નિર્વર્ષસદ્વસ્ત્રાણ્યંતવદેવાસ્ય તદ્ભવતિ ॥ શ્રુતિ ॥ અર્થ—‘હે ગાર્ગિ! જે પુરૂષ આ અક્ષર આત્માને જાણ્યા વિના, આ સંસારમાં હોમ કરે છે; યજ કરે છે; અને સો વર્ષ સુધી તપ કરે છે; તે સર્વ હોમ, યજાદિ કર્મ, અને સો વર્ષનું તપ—આ પુરૂષને નાશવાન ફળની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.’

‘કવયોપ્યન્ન મોહિતા:—ડાહ્યા માણસો પણ કર્મની પાપતમાં બૂલા પડે છે.’ કારણકે—‘ગૃહના કર્મણો ગતિ:—કર્મની યથાર્થ સ્થિતિ એકદમ સમજણમાં આવે એમ નથી.’

અહં કતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમૌષધમ્ ॥ આ ભગવદ્ વાક્ય પણ સૂચવે છે કે—‘કર્મ’ કરનારે બ્રહ્મદષ્ટિ રાખીને કર્મ કરવાં.

ગીતાની ટિકા કરનારા વિદ્વાનોએ આ શ્લોક ઉપર લાંબી લાંબી ટિકાઓ લખીને, ભારે ગુંચવાડો ઉભો કર્યો છે. માટે ખીજી લાંબી ટિકાઓ વાંચવી હોય; તો હૈયું હાથ રાખીને અને બરાબર સમજીને વાંચવી. વાંચતાં ક્યાંઈ બૂલા પડતું નહીં.

કર્મયોગને જ્ઞાનયોગ સાથે કેટલો સંબંધ છે ? તે હવે કહે છે—

यस्य सर्वे समारंभाः, कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं, तमाहुः पंडितं बुधाः ॥૧૯॥

(૧૯) ૫૬૨છેદ:—યસ્ય સર્વે સમારંભા:—જેનાં સર્વ કર્મો. કામાશ્ચ સંકલ્પાશ્ચ કામસંકલ્પા: તૈ: વર્જિતા: કામસંકલ્પવર્જિતા:—૫૨૭છેદ તથા સંકલ્પથી રહીત (છે). બુધા:—ડાહ્યા પુરૂષો. તમ્—તે પુરૂષને. જ્ઞાનં યવ અગ્નિ: જ્ઞાનાગ્નિ: તેન દગ્ધાનિ કર્માણિ યસ્ય સ: જ્ઞાનાગ્નિ-દગ્ધકર્મા, તં જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં—જ્ઞાનરૂપિ અગ્નિથી જેનાં કર્મો

પદ્ધાનિ—અસ્ય—સર્વે—સમારંભાઃ—કામસંકલ્પવર્જિતાઃ—

જ્ઞાનાભિદગ્ધકર્માણુમ્—તં—આહુઃ—પંડિતં—બુધાઃ—

અર્થ—જે પુરૂષનાં સર્વે (આગામિ) કર્મો, ઇચ્છાથી અને સંકલ્પથી રહિત હોય છે; તથા જેનાં (સંચિત) કર્મો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળીને ખાખ થઈ ગયાં હોય છે, તે પુરૂષને તત્ત્વજ્ઞ પુરૂષો, પંડિત કહે છે. (૧૯)

૧૯ વિવેચન—

‘જ્ઞાનથી કર્મ ભસ્મ થાય છે,’ તેનો અર્થ ‘કર્મ છોડવાં’ એવો નથી; પણ—‘જ્ઞાનદારા કર્મનાં ફળ છોડવાં,’ એવો અર્થ થાય છે. એટલે ‘કર્મનાં ફળમાં અનાસક્ત થઈને કર્મ કરવાં,’ એવો અર્થ સમજવો. ગીતા અ. ૧૨-૧૬ માં અને અ. ૧૪-૨૫ માં ‘સર્વારંભપરિત્યાગી’ શબ્દ છે. તેનો અર્થ—‘સર્વ કર્મોને તજી દેવાં’ એવો નથી; પણ ‘સર્વ કર્મોનાં ફળને તજી દેવાં’ એવો છે.’ (આ માન્યતાને આગળ ૨૦ માં શ્લોકમાં ૨૫૪ કરશે.) કર્મમાં માત્ર અનાસક્ત રહેવું, એટલેજ ભાવ આ શ્લોકમાં નથી. કર્મમાં કર્તાભોક્તાપણાનું અભિમાન તજી દેવું, એવો ભાવ પણ છે.

કામસંકલ્પવર્જિતાઃ—‘કામ’ એટલે આસક્તિ, રાગ, ફળતૃષ્ણા. આસક્તિના સંકલ્પથી રહિત સમારંભો.

અહીંને વિષય કરનારી જે વૃત્તિ તે ‘પંડા.’ જેને ‘પંડા’ હોય છે તે ‘પંડિત.’

હજી તેજ વિષય ચાલે છે—

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં, નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ, નૈવ કિંચિત્કરોત્તિ સઃ ॥૨૦॥

બળીને ખાખ થઈ ગયાં છે એવો. પંડા (શુદ્ધિ) સંજાતા यस્ય સઃ પંડિતઃ, તમ્ પંડિતં—પંડિત આહુઃ—કહે છે. (૨૦) પદ્મછેદ—કર્મણઃ ફલં કર્મફલં તસ્ય આસંગઃ કર્મફલાસંગઃ તમ્ કર્મફલાસંગં—કર્મનાં ફળની આસક્તિને. ત્યક્ત્વા—તજીને. નિત્ય તૃપ્તઃ નિત્યતૃપ્તઃ—નિરંતર તૃપ્ત. નિરાશ્રયઃ—આશ્રયવિનાનો. કર્મણિ અભિપ્રવૃત્તઃ અપિ—કર્મમાં મગ્ન હોયેલાં. સઃ કિંચિત્ત્વ યથા ન કરોતિ—તે કંઈ પણ કરતો નથી.

19. The wise call him a learned man, whose આગામી actions are free from the thoughts of desire, and whose સંચિત્ત actions are (also) burnt, by the fire of knowledge.

પદાનિ—ત્યક્ત્વા—કર્મફલાસંગં—નિત્યતૃપ્તઃ—નિરાશ્રયઃ—

કર્મણિ—અભિપ્રવૃત્તઃ—અપિ—ન—એવ—કિંચિત્—કરોતિ—સઃ

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા, ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શારીરં કેવલં કર્મ, કુર્વન્નામોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૨૧॥

પદાનિ—નિરાશીઃ—યતચિત્તાત્મા—ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ—

શારીરં—કેવલં—કર્મ—કુર્વન્—ન—આપ્નોતિ—કિલ્બિષમ્—

યદ્દૃષ્ટાલાભસંતુષ્ટો, દ્વંદ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધસિદ્ધૌ ચ, કૃત્વાપિ ન નિવદ્યતે ॥૨૨॥

(૨૧) પદ્મછેદ—નિર્ગતા આશીઃ યસ્માત્ સઃ નિરાશીઃ—કાર્ધ-
પણ્ય પ્રકારની કામના (ધૃત્તિ) જેને નથી એવો પુરુષ. યતૌ ચિત્તા-
ત્માનો યસ્ય સઃ યતચિત્તાત્મા—જેનું ચિત્ત તથા શરીર નિયમમાં છે
એવો. ત્યક્તઃ સર્વે પરિગ્રહાઃ યેન સઃ ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ—જે પુરુષે
ભોગનાં સર્વ સાધનો તથા દીધાં છે તે. કેવલં શારીરં કર્મ કુર્વન્-
માત્ર શરીર સંબંધી કર્મજ કરતો એવો પુરુષ. ન આપ્નોતિ કિલ્બિષમ્-
પાપને પામતો નથી. (૨૨) પદ્મછેદ—યદ્દૃષ્ટયા લાભઃ તેન સંતુષ્ટઃ
યદ્દૃષ્ટાલાભસંતુષ્ટઃ—અનાયાસે જે કાર્ધ મળે તેનાથી સંતોષ માનનારો પુરુષ.
દ્વંદ્વાનિ અતીતઃ દ્વંદ્વાતીતઃ—સુખદુઃખરૂપી દ્વંદ્વ અગર જોડાથી રહિત.
વિગતઃ મત્સરઃ યસ્ય સઃ વિમત્સરઃ—વૈરભાવ રહિત પુરુષ. સ્વ—અને.
સિદ્ધૌ અસિદ્ધૌ સમઃ—પ્રાપ્તિમાં અને અપ્રાપ્તિમાં સમાન દૃષ્ટિવાળો પુરુષ.
કૃત્વા અપિ—કર્મ કર્યા છતાં. ન નિવદ્યતે—કર્મના ફળથી—પાપ પુણ્યથી
બંધાતો નથી.

20. One—who has abandoned attachment, to the fruit of action, who is always content, and who nowhere seeks refuse, is not doing any action, though he remains engaged in actions.

21. One—who is free from desire, who has controlled his mind and self, and who has abandoned all the greed, does not comit sin, though he performs bodily actions.

22. Shri-krishna further says—one who is content with whatsoever, he obtains without efforts, who is free from the opposites and also free from envy, who is balanced in success and failure, is not bound by fruits of actions, though he performs actions.

પદાનિ—યદ્વચ્છાલાભસન્તુષ્ટઃ—દ્વંદ્વાતીતઃ—વિમત્સરઃ—

સમઃ—સિદ્ધૌ—અસિદ્ધૌ—ચ—કૃત્વા—અપિ—ન—નિબદ્ધયતે—

અર્થ—કર્મના ફળની આસક્તિ તજીને, જે પુરૂષ સદા તૃપ્ત રહે છે; તથા જે કર્મના ફળના આશ્રયથી રહિત રહે છે; તે પુરૂષ કર્મમાં જોડાએલો દેખાય; તોપણ તે કાંઈ કર્મ કરતોજ નથી—એટલે કોઈ પણ કર્મથી તે બંધાતોજ નથી. એટલે તે સદા મુક્ત ગણાય છે. (૨૦) શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—‘જે પુરૂષ નિરપૃહ હોય છે; જે પુરૂષે ચિત્ત અને દેહાદિક ઇંદ્રિયોને, પોતાને વશ કર્યા હોય છે; જે પુરૂષે સર્વ લોગ સાધનોનો ત્યાગ કર્યો હોય છે; તે પુરૂષ શરીર સંબંધી કર્મ કરતો રહે; એટલે પ્રારબ્ધ કર્મ લોગવતો રહે—તોપણ તેને પાપ પુણ્ય લાગતું નથી. (૨૧) જે કાંઈ અનાયાસે મળી આવે, તેથી જે સંતોષ રાખે; સુખ હઃખરૂપી દ્વંદ્વથી જે પુરૂષ મુક્ત રહે; જે ઇર્ષ્યા રહિત છે; અને જે પુરૂષ કાર્યની સિદ્ધિમાં અને કાર્યની અસિદ્ધિમાં સમાન ચિત્તવાળો છે—એટલે—જે પુરૂષ હરખશોકથી ચલાયમાન થતો નથી; તે પુરૂષ કર્મ કરે, તોપણ—કર્મનાં ફળથી બંધાતો નથી. (૨૨)

૨૦ થી ૨૨ વિવેચન—

નિત્યતૃપ્તઃ—સદાતૃપ્ત. લૌકિક સુખથી તૃપ્તિ થાય; પણ તે તૃપ્તિ અમુક સમય માટેજ હોય—નિત્ય માટે ન હોય. સદા તૃપ્ત કોણ હોય ?—જ્ઞાનદારા જગત્ મિથ્યા સમજીને, સ્વસ્વરૂપમાં જે પુરૂષ આનંદ લેતો હોય; તે પુરૂષ. આમાંથી એવો સાર નીકળે છે કે—નિત્ય વસ્તુથી નિત્ય તૃપ્ત થવાય; અને અનિત્ય વસ્તુથી અનિત્ય તૃપ્ત થવાય. નિત્ય શું ? અને અનિત્ય શું ? તે જ્ઞાનસિદ્ધ કરી આપે.

નિરાશ્રયઃ—એટલે ‘આશ્રય રહિત.’ ‘આશ્રય’ એટલે ‘ધર’ અથવા ‘અવલંબન’ એમ કેટલાએક ટિકાકાર કહે છે; પણ તે ભાવ અહીં નથી. આગળ અ. ૬-૧માં કહે છે કે—‘અનાશ્રિતઃ કર્મફલં—‘કર્મના ફળનો આશ્રય ન રાખનાર.’ આ અર્થ અહીં લાગુ પાડવો. વળી જે નિત્ય તૃપ્ત હોય; તેજ નિરાશ્રય હોઈ શકે.

કર્મેણિ અભિપ્રવૃત્તઃ અપિ—કર્મમાં લાગ્યો રહે તોપણ. ‘જે કર્મ નથી કરતો’ તેને ‘કર્મ નથી કરતો’ કહેવું, તે સહેલું છે; પણ જે આખી દુનિયાનો ભાર લઇને ફરે છે; તેને—‘તે કર્મ કરતો નથી,’ એમ કહેવું, એ વિચિત્ર વાત છે. ગી. અ. ૫ ના ૮-૯ શ્લોકો, નૈવ કિંચિત્ કરોમિ ઇતિ’ વિગેરે વચનો આ વિચિત્રતાને ટેકા આપે છે. જાણીએ એ આ વિચિત્રતા સમજવા જેવી છે.

યતચિત્તાત્મા—જેણે મનને અને દેહને વશ કર્યો છે તે. શ્રી શંકરાનંદ સ્વામી આ શબ્દનો એવો અર્થ કરે છે કે—યતં સંસ્થાપિતં ચિત્તં આત્મનિ પવ યેન।

આશીઃ એટલે કર્મના ફળની આશા રાખનાર. **નિરાશીઃ** એટલે કર્મના ફળની આશા નહીં રાખનાર.

ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ—આ લોકના અને પરલોકના ભોગોનો અનાયાસે લાભ થાય; તોપણ તેનો ત્યાગ જેણે કર્યો છે તે પુરુષ. ૨૧મો શ્લોક સન્યાસી-ઓને ઉદ્દેશીને કહ્યો હોય, એમ જણાય છે, ત્યાગીઓની આત્મતામાં શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે—

કૌપીનયુગલં વાસઃ, કંથાં શીતનિવારિણીમ્।

પાદુકે ચાડપિ ગૃહ્ણીયાત્, કુર્યાન્નાન્યસ્ય સંગ્રહમ્ ॥

શારીરં કેવલં કર્મ—શરીરથી જે કર્મ કરાય તે શારીર કર્મ અથવા શરીરની રક્ષા માટે જે કર્મ કરાય, તે શારીરકર્મ. આગળ પાંચમા અ. ના ૧૧ માં શ્લોકમાં ‘કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા, કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ॥’ વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે—કર્મયોગી પુરુષ કાયાથી, મનથી, બુદ્ધિથી અને ઇન્દ્રિયોથી પણ જે જે કર્મો કરે છે; તે ફળાસક્તિ તજીને, કેવળ અંતઃ-કરણની શુદ્ધિ માટે કરે છે. (૧૧) તે પ્રમાણે આ શ્લોકમાં શારીરં કર્મ એટલે—‘શરીર પોષણ માટે ભીક્ષા માગી લાવવી, સ્નાન કરવું’, વિગેરે શરીર રક્ષાનાં કર્મ કરવાં; એટલેજ અર્થ નથી; પણ અ. ૫-૧૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણે છે.

વિમત્સરઃ—મત્સર એટલે ઇર્ષ્યા, દ્વેષ. આ સંસારમાં ઇર્ષ્યા જેવી રંજીત કરે છે; તેવી રંજીત લયંકર રોગ પણ કરી શકતો નથી. કાગડાને કાંઈ ખાવાનું મળે; તો તે ‘કા’-‘કા’ કરીને સૌને ભેળા કરીને ખાય છે; અને ઉચ્ચકેટિનાં મનુષ્યોને કાંઈ લાભ થાય; તો એક બીજાની ઇર્ષ્યા કરીને પાપમાલ થાય છે. કેટલાએક માણસો ‘ઇર્ષ્યા’ નો અર્થ ‘સ્પર્ધા’ કરે

છે; પણ ધર્મા જગતને પાપમાલ કરે છે; અને સ્પર્ધા ઉન્નતિનાં દ્વાર ખુલી આપે છે. ધર્મમાં મલીનભાવ છે.

કૃત્વાડપિ ન નિવૃત્તયતે—‘કર્મ’ કરવા છતાં તેને કર્મનું બંધન થતું નથી.’ પાછળ યજ્ઞાર્થાત્ કર્મણોડન્યત્ર વિગેરે શબ્દોથી (અ. ૩-૯ માં) મીમાંસકો કહે છે કે—‘યજ્ઞો માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે; તે કર્મ સિવાયનાં તમામ કર્મો, આ લોકને બંધનરૂપ છે.’ એટલે મીમાંસકો સ્વર્ગનાં સુખને પરમસાધ્ય માને છે; અને તેમની દૃષ્ટિએ સ્વર્ગનાં સુખ પ્રાપ્ત કરી આપનારાં કર્મો, બંધનરૂપ ગણાતાં નથી. આ શ્લોકની બીજી લીટીમાં તદર્થે કર્મ કૌંતેય, મુક્તસંગઃ સમાચર’ કહીને, શ્રીકૃષ્ણે સૂચવ્યું કે—‘યજ્ઞ માટે જે કર્મ કરો; તે કર્મ પણ જો—તે કર્મનાં ફળ તજીને કરવામાં આવે; તો તે કર્મ સ્વર્ગપ્રદ ન થતાં, મોક્ષપ્રદ થાય.’ અગ્નિમાં આહુતિ આપતી વેળાએ છેવટે—‘ઈદં ન મમ’—(એ માફ નથી) એવા શબ્દ બોલાય છે. યજ્ઞક્રિયામાં નિર્મમત્વપણાનો—અનાસક્તપણાનો—આ પડછંદો છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્માર્પણપૂર્વકે આયુષ્યનો સધળો વ્યવહાર કરવો; તે એક ઉત્તમ જાતનો યજ્ઞ અગર હોમ છે; આ યજ્ઞથી સર્વદેવના દેવ, પરમાત્મા રીજે છે.

યદ્વિજાથી—એટલે અનાયાસે માગ્યા વિના અગર કદખ્યાવિના અથવા પ્રારબ્ધાનુસાર.

દંદ—જોડકું. હું અને તું, એ અને આ, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ, શુદ્ધ અને અશુદ્ધ, વિગેરે પરસ્પર વિરોધી અર્થ બતાવનારાં જે જોડકાં—તે દંદ કહેવાય છે. તે દંદથી જે વિહ્વળ ન થાય—અભરાય નહીં; તે દંદાતીત કહેવાય છે. હવે આ ચાલુ વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે—

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય, જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

જ્ઞાનાચરતઃ કર્મ, સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥૨૩॥

પદાનિ—ગતસંગસ્ય—મુક્તસ્ય—જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ—

યજ્ઞાય—આચરતઃ—કર્મ—સમગ્રં—પ્રવિલીયતે—

(૨૩) પદ્મછેદઃ—ગતઃ સંગઃ યસ્ય સઃ ગતસંગઃ—તસ્ય—સંગરહિત પુરૂષનું. મુક્તસ્ય—મુક્ત પુરૂષનું. જ્ઞાને અવસ્થિતં ચેતઃ યસ્ય સઃ જ્ઞાનાવસ્થિતચેતાઃ તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ—જેઓનું ચિત્ત જ્ઞાનમાં સ્થિર થઈ ગયું છે એવા પુરૂષનું (કર્મ). યજ્ઞાય આચરતઃ કર્મ—યજ્ઞ માટે આચરણ કરનાર પુરૂષનું કર્મ. સમગ્રં પ્રવિલીયતે—સમગ્રપણે નાશ પામે છે.

અર્થ—જે પુરૂષ સ્વર્ગાદિ ફલોની આસક્તિથી રહિત હોય છે; જે પુરૂષ કર્તા લોકતાની ભ્રાંતિથી (પણ) રહિત હોય છે; તથા જેનું ચિત્ત જ્ઞાનમાં સુસ્થિર હોય છે, એવો પુરૂષ કદિ યજ્ઞ કર્મ કરે, તો તે યજ્ઞકર્મ ફળ સહિત-સંપૂર્ણ રીતે-(બ્રહ્મમાં) લય પામે છે, [૨૩]

૨૩ વિવેચન—

યજ્ઞાય આચરતઃ કર્મ—યજ્ઞ માટે આરંભ કરનાર પુરૂષનું કર્મ. કર્મકાંડીઓની દૃષ્ટિએ સ્વર્ગાદિ સુખ આપનારાં યજ્ઞાદિકર્મ, બંધન કર્તા નથી: પણ ગીતાની દૃષ્ટિ સ્વર્ગથી આગળ છે. એટલે ગીતા સ્વર્ગાદિ સુખ માટે કરેલાં યજ્ઞાદિ કર્મોને બંધન કર્તા ગણે છે. આવું બંધન કર્તા કર્મ, ‘ગતસંગસ્ય’ ‘મુક્તસ્ય’ અને ‘જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ’ આસક્તિ રહિત, દ્વેષાદિકથી મુક્ત, અથવા કૃતૃત્વભોકૃતૃત્વના અભિમાનરહિત, અને સામ્ય-બુદ્ધિરૂપ જ્ઞાનમાં સ્થિર ચિત્તવાળા પુરૂષે જે તે કર્યું હોય; તો તે કર્મ ફળ-સહિત લય પામે છે—આગળી જાય છે.

તદ્યથેષીકાતૂલમગ્નૌ પ્રોતં પ્રવૃયેતૈવંહાસ્ય સર્વે પાપ્માનઃ પ્રવૃયંતે ર્હતિ ॥ શ્રુતિ ॥ જેમ પ્રજ્વલીત અગ્નિમાં પ્રાપ્ત થએલો ‘ઈષીકાતૂલ’ (ખડનું તરખલું) નાશ પામે છે; તેમ બ્રહ્મવેતા વિદ્વાન પુરૂષમાં પ્રાપ્ત થએલાં પુણ્યપાપ રૂપી કર્મો, જ્ઞાનાગ્નિથી નાશ પામે છે. યજ્ઞ સંબંધી વિશેષ વાત કરીએ. સાંભળો—

યજ્ઞ—યજ્ઞ સંબંધી ત્રીજા અધ્યાયમાં જે વર્ણન છે; તે વર્ણન, આ અધ્યાયના યજ્ઞ સંબંધી વર્ણનથી જૂદું છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રૌતસ્માર્ત અનાદિ દ્રવ્ય યજ્ઞચક્ર-પ્રવર્તિત ચક્ર, નાનુવર્તયતીહ ચઃ । અઘાયુ-રિન્દ્રિયારામો, મોઘં પાર્થ સ જીવતિ (અ. ૩. ૧૬)—ચાલુ રાખવા માટે, શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ છે. આ ૪ થા અધ્યાયમાં તેથી આગળ વધીને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—‘યજ્ઞ કરવો’ એટલે ‘કેવળ દેવતાને ઉદ્દેશીને અગ્નિમાં તલ, ચોખા, ઘી અગર પશુનો હોમ કરવો; એટલે ચાતુવર્ણનાં કર્મો સ્વધર્મ પ્રમાણે કાર્મ્ય બુદ્ધિથી કરવા’—એટલોજ સંકુચિત અર્થ નથી; પણ અગ્નિમાં આહુતિ આપતી વેળાએ-છેવટે—‘इदं न मम’ એમ જે બોલાય છે; તેનું

23. If a man who is free from the attachment to fruits of actions, and thus who is liberated, and also whose mind is firmly established in knowledge, does any action for sacrifice, his action, with fruit, is entirely dissolved.

યથાર્થ પાલન કરવું, તે આ યજ્ઞ છે. મમત્વશુદ્ધિને તજી દઈને, બ્રહ્માર્પણ પૂર્વક આયુષ્યનો સર્વ વ્યવહાર કરવો; તે પણ એક મોટો યજ્ઞ અગર મોટો હોમ છે. આયુષ્ય બ્રહ્માંડ એક યજ્ઞ છે; તેમ પિંડ પણ એક યજ્ઞ છે. બ્રહ્માંડ અને પિંડ પરત્વે કરાતાં કર્મ માત્ર યજ્ઞ રૂપ છે. કર્મના ફળમાં આસક્તિ તજીને, જે કર્મ કરવામાં આવે; તે નિર્બાંધ કર્મ છે. આ માન્યતાને હવે પછીનો ૨૪ મો શ્લોક વધારે સ્પષ્ટ કરશે. અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં (અ. ૪-૨૬) વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે-‘પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓથી યોગાભ્યાસ થાય; તે પણ એક પ્રકારનો યજ્ઞ છે.’ અપરે નિયતાદારાઃ (અ. ૪-૩૦) વિગેરે શબ્દોથી કહે છે કે-‘અહારને નિયમીત કરીને પ્રાણમાં પ્રાણ હોમે છે; તે પણ એક પ્રકારનો ઉત્તમ યજ્ઞ છે.’ આ અધ્યાયના ૩૩ માં શ્લોકમાં યજ્ઞ સંબંધી ઉપસંહાર કરતાં શ્રીકૃષ્ણ કહેશે કે-‘જ્ઞાન યજ્ઞજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.’

જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ—‘તત્ત્વમસિ,’ ‘અહંબ્રહ્મારિમ’ વિગેરે મહા-વાક્યોથી ઉત્પન્ન થતા નિર્વિકલ્પરૂપ જીવબ્રહ્મના અભેદજ્ઞાનમાં, જેને નિષ્ઠા છે તે પુરુષ, જ્ઞાન એટલે ‘સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન’-તેમાંજ જેનું ચિત્ત સ્થિર થયું છે તે પુરુષ.

નામુકં ક્ષીયતે કર્મ કલ્પકોટિશતૈરપિ-ભોગવ્યાપિના કર્મના ફળનો નાશ થતો નથી; એમ સ્મૃતિ કહે છે; તો પણ બ્રહ્મશુદ્ધિથી કરા-એલું કર્મ જૂદા પ્રકારનું છે એમ હવે કહે છે—

બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્-બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ ।

બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં, બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥૨૪॥

પદાનિ—બ્રહ્મ-અર્પણું-બ્રહ્મ-હવિઃ-બ્રહ્માગ્નો-બ્રહ્મણા-હુતમ

બ્રહ્મ-એવ-તેન-ગંતવ્યં-બ્રહ્મ-કર્મસમાધિના-

(૨૪) પદ્મઉદઃ—બ્રહ્મ અર્પણં-અર્પણ કરવાની જે ક્રિયા છે તે બ્રહ્મ (છે.) બ્રહ્મ હવિઃ-ધી વિગેરે હોમવાના પદાર્થો છે તે પણ બ્રહ્મ (છે.) બ્રહ્મ યજ્ઞ અગ્નૌ-બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં બ્રહ્મણા હુતમ્-બ્રહ્મરૂપ કર્તા અગર યજ્ઞમાનથી હોમાયેલું છે. બ્રહ્મકર્મસમાધિના—[બ્રહ્મ યજ્ઞ કર્મ, તસ્મિન્ સમાધિઃ યસ્ય સઃ, તેન)-બ્રહ્મ કર્મરૂપ સમાધીથી, અથવા બ્રહ્મમય શુદ્ધિ કરવાના તે ફળ વડે. બ્રહ્મ યજ્ઞ ગંતવ્યં-બ્રહ્મજ પ્રાપ્ત કરવા લાયક છે.

24. Shri Krishna adds further—Eternal is the oblation, Eternal is the thing offered to Eternal fire, by the Eternal sacrificer. One-who-in his actions-meditates wholly upon the Eternal, goes into the Eternal.

અર્થ—અર્પણ એ પ્રદા છે. હોમવાનાં ધી આદિ પદાર્થો પ્રદારૂપ છે. પ્રદારૂપ અગ્નિમાં, પ્રદારૂપ યજ્ઞકર્તાએ, જે હોમ્યું તે પણ પ્રદારૂપજ છે. તે કર્મમાં પ્રદારૂપ થએલી બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરવાનું જે સ્થાન, તે પણ—પ્રદારૂપ છે. (૨૪)

૨૪ વિવેચન—

અર્પણ સંબંધી વાત કરીએ—અર્પ્યંતે અનેન તત્ અર્પણમ્ । અર્પ્યંતે અસ્મૈ તત્ અર્પણં । અર્પ્યંતે અસ્મિન્ તત્ અર્પણં । તે તમામનો ભાવ એવો છે કે—‘અર્પણ’ એટલે પોતાનું મટારીને બીજનું કરવું તે. એટલે કોઈને માન, સંતોષ અને નિષ્કામ બુદ્ધિ વડે આપવું, તે ‘અર્પણ.’ આ શ્લોકમાં પ્રદાભાવની વાત છે; તેથી હવન કર્તા હું, અને હવનનો ભોક્તા કોઈ બીજો; એવો બિન્નભાવ હોતો નથી. હોમનાં દ્રવ્યો અને મંત્રો પણ પ્રદારૂપ છે. યજ્ઞાદિ ક્રિયાના પાંચ કારક છે. તેનાં નામ—કર્તા કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન અને અધિષ્ઠાન. તે તમામ પ્રદાદષ્ટિએ પ્રદારૂપ અને છે. જ્યાં તર્ક વિતર્ક શમી ગયા હોય; જ્યાં સત્ત્વગુણનાં અજવાળાં દરેક વૃત્તિમાં ઉભરાતાં હોય; જ્યાં જ્ઞાને અને વૈરાગ્યે વાણીને અને કર્મને વિવેકથી શણગાર્યા હોય; ત્યાં—તે મનની સ્થિતિ થાય; ત્યાં પ્રદાકારવૃત્તિની પધરામણી થાય. વૃત્તિ ધનાકાર થાય; ધંધાકાર થાય; સ્ત્રિયાકાર થાય; પુત્રાકાર થાય; વિષયાકાર થાય; પણ પ્રદાકાર થાય નહીં. ગુરૂ—આકાર અગર મુર્તિ—આકાર પણ જે વૃત્તિ ન થાય; તે વૃત્તિ કદિ પ્રદાકાર થાય નહીં. બ્રહ્મણિ વ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ—ગુરૂદ્વારા જે પ્રદાને જાણે; તે પુરૂષ પ્રદારૂપ થાય છે’ એમ શ્રુતિ કહે છે.

બ્રહ્મકર્મસમાધિના બ્રહ્મ ઇવ તેન ગંતવ્યં—સમાધિ એટલે એકાગ્રતા—તદ્વિનતા. પ્રદાકર્મમાં એકાગ્રતા સાધવાથી, જે પહોંચવા લાયક છે, તે પ્રદાજ છે. સમાધિનો અર્થ ‘પ્રદાજ્ઞાન’ પણ થાય છે. વાર્તિક ગ્રન્થના કર્તા સુરેશ્વરાચાર્ય કહે છે કે—કારકવ્યવહારે હિ શુદ્ધં વસ્તુ ન લીક્ષ્યતે, શુદ્ધે વસ્તુનિ સિદ્ધે ચ, કારકવ્યાપૃતિઃ કુતઃ ॥ કર્તા કર્માદિ દ્વૈતભાવના વ્યવહારમાં, આત્મરૂપ શુદ્ધ વસ્તુ દેખવામાં આવતી નથી. (એટલે સ્વર્ગની ઈચ્છાથી જે પુરૂષ કર્મ કરે છે; તે પુરૂષ સ્વર્ગને જ દેખે છે—પ્રદાને દેખતો નથી.) શુદ્ધ વસ્તુ (આત્મવસ્તુ) નો સાક્ષાત્કાર અર્ધ જાય; તો પછી—કર્તાકર્માદિ દ્વૈતભાવના વ્યવહારની જરૂર શી ? એટલે—જરૂર નજ રહે.

હવે યજ્ઞના પ્રકાર બતાવીને અહ્યયજ્ઞની શ્રેષ્ઠતા જણાવે છે—

દૈવમેવાપે યજ્ઞં, યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।

દૈવમેવાપે યજ્ઞં, યજ્ઞેનૈવોપજુહતિ ॥૨૫॥

પદાનિ—દૈવં—એવ—અપરે—યજ્ઞં—યોગિનઃ—પર્યુપાસતે—

બ્રહ્માગ્નૌ—અપરે—યજ્ઞં—યજ્ઞેન—એવ—ઉપજુહવતિ—

અર્થ—કેટલાએક કર્મયોગીઓ (ઇદ્રાદિદેવોને પ્રસન્ન કરવા માટે) દેવયજ્ઞો કર્યા કરે છે; અને બીજા કેટલાએક (તત્ત્વવિદ્ પુરૂષો જ્ઞાનરૂપી) યજ્ઞવડે, (પ્રત્યક્ આત્મારૂપી) યજ્ઞને—હવિષ્ને—અહ્યરૂપ અગ્નિમાંજ હોમે છે. (૨૫)

૨૫ વિવેચન—

‘દૈવં યજ્ઞં’ એટલે કામનાવાળો દેવયજ્ઞ. આ શ્લોકની બીજી લીટી—યજ્ઞં યજ્ઞેન एव उपजुहवति, ઋગ્વેદના ૧૦-૮૦-૧૬ ‘યજ્ઞેન યજ્ઞમયજંત દેવાઃ’ ઇત્યાદિ શબ્દોને મળતા છે. સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં થએલા યજ્ઞમાં, વિરાટરૂપી પશુનો હવન કર્યો; અને દેવોનું યજ્ઞન કર્યું. તે પશુ અને દેવ અહ્યરૂપજ હોવાં જોઈએ. ‘સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોમાં, અહ્ય જલોછલ બરેલું હોવાથી, નિરિચ્છા બુદ્ધિવડે સર્વવ્યવહાર કરનાર અહ્યજ, હમેશાં અહ્યનું યજ્ઞન કરે છે;’ એવું પાછળ ૨૪ મા શ્લોકમાં કહ્યું, તે અહ્યદષ્ટિએ ખરું છે. આ શ્લોકની બીજી લીટીથી અહ્યયજ્ઞનું વર્ણન શરૂ થાય છે.

પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો અને સંયમ વિગેરે અગ્નિમાં વિષયોને હોમીને જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરવો, એમ હવે કહે છે—

ઓત્રાદીનીન્દ્રિયાણ્યન્યે, સંયમાગ્નિષુ જુહતિ ।

શબ્દાદીન વિષયાનન્ય, ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ॥૨૬॥

(૨૫) પદ્યછેદઃ—અપરે યોગિનઃ—બીજા યોગીઓ. દૈવમ્ યજ્ઞમ્ एव—દૈવ યજ્ઞનેજ. પર્યુપાસતે—સદા કર્યા કરે છે. અપરે—બીજાઓ. બ્રહ્માગ્નૌ—અહ્યરૂપી અગ્નિમાં. યજ્ઞેન—જ્ઞાનરૂપ યજ્ઞવડે. યજ્ઞમ્—યજ્ઞરૂપ કર્મના રૂળને. ઉપજુહવતિ—હોમે છે.

25. Some yogies offer sacrifice to gods, and others, sacrifice his own self, into the fire of the Eternal.

પદ્માનિ-શ્રોત્રાદીનિ-ઇન્દ્રિયાશ્ચિ-અન્યે-સંયમાગ્નિષુ-જુહ્વતિ-
શબ્દાદીન્-વિષયાન્-અન્યે-ઇન્દ્રિયાશ્ચિષુ-જુહ્વતિ-

સર્વાણીન્દ્રિયકર્માણિ, પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગાગ્નૌ, જુહ્વતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥૨૭॥

પદ્માનિ-સર્વાણિ-ઇન્દ્રિયકર્માણિ-પ્રાણકર્માણિ-અ-અપરે-
આત્મસંયમયોગાગ્નૌ-જુહ્વતિ-જ્ઞાનદીપિતે

અર્થ—કોઈ કાન આદિ ઇન્દ્રિયોને સંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે; અને બીજા કેટલાએક શબ્દાદિ વિષયોને, કાન આદિ ઇન્દ્રિયોરૂપી અગ્નિમાં હોમે છે. (૨૬) વળી કેટલાએક પુરૂષો (તો) સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં કર્મોને, અને પ્રાણુનાં કર્મોને, જ્ઞાનવટે પ્રદીપ્ત થએલા-આત્મસંયમરૂપી યોગાગ્નિમાં હોમે છે. (૨૭)

(૨૬) પદ્મછેદ—અન્યે-બીજાઓ. સંયમાગ્નિષુ-સંયમ એટલે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ અગ્નિમાં. શ્રોત્રાદીર્નાંદ્રિયાણિ જુહ્વતિ-કાન વિગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયાદિ સુખોને હોમે છે. અન્યે-બીજા પુરૂષો. ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ-ઇન્દ્રિયોરૂપી અગ્નિઓમાં. (શબ્દઃ આદિઃ ચેષામ્ તાન્) શબ્દાદીન્ વિષયાન્-શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ તથા ગંધ નામના વિષયોને જુહ્વતિ-હોમે છે. (અગ્નિશબ્દ દાહકત્વ સૂચવે છે).

(૨૭) પદ્મછેદ—અપરે-બીજાઓ. સર્વાણિ ઇન્દ્રિયકર્માણિ-ઇન્દ્રિયો સંબંધી સર્વ કર્મોને અ-અને. પ્રાણકર્માણિ-પ્રાણસંબંધી સર્વ કર્મોને. (આત્મનઃ સંયમઃ આત્મસંયમઃ, આત્મસંયમઃ एव योगः આત્મ-સંયમયોગઃ, तस्य अग्नौ आत्मसंयमयोगाग्निः) (જ્ઞાનેન દીપિતઃ, તસ્મિન્) જ્ઞાનદીપિતે આત્મસંયમયોગાગ્નૌ-જ્ઞાનથી પ્રગટેલા આત્મ-સંયમરૂપી યોગાગ્નિમાં. જુહ્વતિ-હોમે છે.

26. Some Yogies offer, as sacrifice, his hearing and other senses into the fire of restraint ; while others do sound and other objects of senses into the fire of senses. 27. Other Yogies offer as sacrifice, his all actions of his senses and actions of his breath, into the wisdom-kindled fire of union attended by self control.

૨૬-૨૭ વિવેચન—

ત્રણ પ્રકારનો જ્ઞાન યજ્ઞ બતાવ્યો—૧ ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે, એટલે તેમને યોગ્યમર્યાદામાં પોતપોતાનો વ્યવહાર કરવા દેવો તે. ૨ શબ્દાદિ વિષયોને ઇંદ્રિયોમાં હોમી દેવા, એટલે સમુળગા છોડી દેવા તે. ૩ ઈંદ્રિયોનોજ નહીં, પણ સાથે પ્રાણનો નિગ્રહ કરીને, એટલે ઈંદ્રિયોને અને પ્રાણને આત્મસંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમી દેવા તે. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી જન્મપર્યંત ઇંદ્રિયોના નિગ્રહરૂપ યજ્ઞ કરે છે. પ્રત્યાહારપરાયણ યોગીઓ, પોતાની જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, તેના વિષયોથી સમેટી લઇને, સંયમ કરે છે. સંયમ એટલે ત્રયમેકત્રયસંયમઃ—ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ. હૃદયકમળમાં મનનું લાંબા વખત સુધી સ્થાપન કરવું, તે ધારણા. આ એકરૂપે ધરી રાખેલા ચિત્તને, ભગવદાકારવૃત્તિના પ્રવાહવાળું કરી દેવું, તે ધ્યાન. આ ધ્યાન જ્યારે વિજીતી વૃત્તિ વિનાનું થઈને, સંજાતીય વૃત્તિવાળુંજ થઇ જાય; ત્યારે સમાધિ કહેવાય છે. સમાધિ બે પ્રકારની છે—સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત.

પાતંજલયોગદર્શન વાંચી લેવાની કેટલી જરૂર છે? તે આપ પોતે વિચારો. એકલા ૨૬મા શ્લોકમાંજ યોગની અનેક વાત કરી. નિર્ધન હો; તોપણ સાધનપાદનું પ્રથમ પ્રકરણ મંગાવીને વાંચો. યજ્ઞનો જે દ્રવ્યયજ્ઞ છે, તે યજ્ઞનું સ્થૂલ સ્વરૂપ છે. તપ, સન્યાસ, સમાધિ, પ્રાણાયામ વિગેરે ભગવદ્ પ્રાપ્તિનાં સાધનોથી યજ્ઞ કરવો; તે યજ્ઞનું સૂક્ષ્મસ્વરૂપ અથવા વ્યાપક સ્વરૂપ છે. યજ્ઞનાં આવાં બે સ્વરૂપ, ભગવદ્ગીતામાંજ બતાવ્યાં છે; એમ નહીં; પણ મનુના ચોથા અધ્યાયમાં, વર્ણુશ્રમના વર્ણુનમાં—‘ઋષિ-યજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, બ્રૂતયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ અને પિતૃયજ્ઞ—પાંચ યજ્ઞો ગૃહસ્થે કરવા, એમ કહીને, મનુ આગળ બોલ્યા છે કે—‘કેટલાએક ઈંદ્રિયોમાં વાણીનો અથવા વાણીમાં પ્રાણનો હોમ કરીને, અગર જ્ઞાનયજ્ઞથી ઈશ્વરનું યજ્ઞન કરે છે. (મનુ અ. ૪. ૨૧-૨૪). આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો વિસ્તાર થાય; ત્યારે જ્ઞાનયજ્ઞની વ્યાપકતા વધે.

શબ્દાદિ વિષયોને ઈંદ્રિયોરૂપી અગ્નિમાં હોમવાની જે વાત છે; તે સમાધિ સિવાયના સમયનો વ્યવહાર છે. સમાધિ સિવાયના સમયમાં, શાસ્ત્રે આજ્ઞા કરેલા સતકર્મોમાં ઈંદ્રિયોને જોડવી; પણ તેમને વિષય લોહુપ કરવી નહીં; એ ભાવ છે. પાતંજલયોગમાં ઘણું જાણુવા જેવું છે; પણ તે સંબંધી અહીં વિશેષ કહેવું, તે ‘ભેંશ આગળ ભાગવત’ જેવું છે. યુરોપ અમેરિકાના કુશળ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પાસે, સામવેદના મંત્રો ગાવા જેવું છે. જ્ઞાનને જરા હીક લાગે; બાકી કંઈ સમજાય નહીં. ‘ઈન્દ્રિયકર્મોણુ’ એટલે

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા મન અને બુદ્ધિ અને તે દરેકના વ્યાપાર. 'સર્વાણિર્ધં દ્રિયકર્માણિ' એટલે ઇન્દ્રિયોના સ્થૂલરૂપ કર્મે અને સૂક્ષ્મરૂપ કર્મે.

પ્રાણકર્માણિ—પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એમ પાંચ પ્રાણો અને તે દરેકના કામકાજ.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ—આ ૧૭ તત્ત્વનું લિંગ શરીર. (વિશેષ ખુલાસા માટે સાધનપાદ અવશ્ય વાંચવો.)

આત્મસંયમ યોગાગ્નિ વેદાંતનાં તત્ત્વમસિ આદિ મહા વાક્યોના અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે પ્રગટે છે.

૨૫-૨૬-૨૭ ત્રણ શ્લોકોમાં પાંચ પ્રકારના યજ્ઞોની વાત કરી. હવે ૨૮ માં શ્લોકમાં બીજા ૫ પ્રકારના યજ્ઞોની વાત કરે છે—

દ્રવ્યજ્ઞાનયજ્ઞા, યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ, યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥૨૮॥

પદાનિ—દ્રવ્યજ્ઞાઃ-તપોયજ્ઞાઃ-યોગયજ્ઞાઃ-તથા-અપરે.

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ-ચ-યતયઃ-સંશિતવ્રતાઃ--

અર્થ—કેટલાએક પુરૂષો દ્રવ્યયજ્ઞ કરે છે; કેટલાએક ચત્નશીલ પુરૂષો તપરૂપી યજ્ઞ કરે છે, કેટલાએક અષ્ટાંગ યોગરૂપી યજ્ઞ કરે છે, કેટલાએક વેદાભ્યાસરૂપી અને કેટલાએક જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ કરે છે. (૨૮)

૨૮ વિવેચન—

૧ 'પૂત' અને 'દત' નામનું સ્માર્ત કર્મ દ્રવ્યયજ્ઞ કહેવાય છે.

વાપીકૂપતઢાગાદિ, દેવતાયતનાનિ ચ ।

અન્નપ્રદાનમારામઃ, પૂર્ત્તમિત્યભિધીયતે ॥

(૨૮) પદ્મછેદઃ—અપરે-કેટલાએક દ્રવ્યયજ્ઞાઃ-શાસ્ત્રમાં કલા પ્રમાણે દ્રવ્યથી થતા યજ્ઞ કરનારા પુરૂષો. [સંશિતં વ્રતં યેષામ્ તે સંશિતવ્રતાઃ] સંશિતવ્રતાઃ યતયઃ-દ્રઢવ્રત વાળા યોગી પુરૂષો. તપોયજ્ઞાઃ-તપરૂપી યજ્ઞ કરનારા પુરૂષો. તથા-તથા. યોગયજ્ઞાઃ-યોગરૂપી યજ્ઞ કરનારા. ચ-અને. સ્વાધ્યાયયજ્ઞ જ્ઞાનં ચ સ્વાધ્યાયજ્ઞાને, સ્વાધ્યાયજ્ઞાને एव यज्ञौ येषाम્ તે-સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાઃ-વેદાભ્યાસરૂપી તથા જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ કરનારા છે.

28. Some Yogics perform sacrifice caused by wealth, other concentrated and of effectual vows perform sacrifice of austerity, sacrifice of Yoga, sacrifice of study and wisdom.

વાવ, કુવા, ધર્મશાળા, દેવમંદિરો, હોસ્પીટલો, અનુદ્યોતો, વિદ્યાર્થી-
ભવનો વિગેરે બંધાવી દઈને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો, તે 'પૂર્ત' કહેવાય છે.

શરણાગતસંપ્રાણં, મૂતાનાં ચાપ્યહિંસનમ્ ।

વહિર્વેદિ ચ યદાનં, દક્ષમિત્યભિધીયતે ॥

શરણાગતની રક્ષા કરવી, ભૂત પ્રાણીઓની અહિંસા, વેદની બહાર
દાન આપવું, એ તમામ દત્તકર્મ કહેવાય છે.

૨ કૃત્ત્યોદ્ધારાયણાદિ રૂપે તપયત્ત્વ છે. ૩ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ જે
અષ્ટાંગ યોગ-તેનું અનુષ્ઠાન થાય; તે યોગયત્ત્વ છે. યમ, નિયમ,
આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ-તે યોગનાં
આઠ અંગ. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ
યમો છે. શૌચ, સંતોષ. તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વર-પ્રાણિધાન-એ પાંચ નિયમો
છે. આસન ૮૪ છે. અપાને જુદ્વતિ પ્રાણં એ શબ્દો વડે પ્રાણાયામનું
સૂચન કર્યું છે. ઓત્રાદોર્નિવ્રિયાણ્યન્યે એમ પાછળ કહ્યું છે, તે પ્રત્યાહારનું
સ્વરૂપ છે. આત્મસંયમયોગાગ્રૌ એ વચન વડે, ધારણા ધ્યાન અને
સમાધિનો ઇસારો કર્યો છે. (વિશેષ ખુલાસા પાતંજલયોગદર્શન કરી શકે.)

૪ પ્રણવનો જપ-અથવા સતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, તે સ્વાધ્યાય
યત્ત્વ કહેવાય છે. (૫) શ્રીવેદની પારાયણ, શ્રીમદ્ભાગવતની પારાયણ વિગેરે
સમારંભ કરીને, અગર કરાવીને, જ્ઞાનની ચર્ચાઓ કરવી અગર કરાવવી, તે
જ્ઞાનયત્ત્વ. જેમનાં અહિંસાદિવ્રત સારી રીતે દઢ થયાં હોય; તે પુરૂષ સંશિતવ્રત
કહેવાય છે. 'સંશિતવ્રતાઃ યતયઃ' દઢવ્રતવાળા યતિઓ. તીવ્રવ્રતોનાં આચરણ-
થી, ક્રોધાદિ દોષો કે જે, નરકદ્વાર જેવા છે; તેમની નિવૃત્તિ થાય છે.
'આવાં વ્રત પાળવાં, તે પણુ યત્ત્વ છે.' એમ કેટલાએક માને છે.

સંશીતવ્રત-આજકાલ ઠેકાણે ઠેકાણે ગીતા પાઠશાળા. બડા બડા
ખંડિત ઉપદેશકો, અને ડાહ્યા કમરા લોકો શ્રોતા; પણુ પરિણામ તપાસો,
તો સોના ખરચમાં પાછતો નફો. તેનું કારણ સાંભળો—

વિદ્યારણ્ય સ્વામી પંચદશીના ધ્યાનદીપમાં બોલ્યા છે.

વહુલ્યાકુલચિત્તાનાં, વેચારાં તત્ત્વધીર્ન દિ ।

યોગો મુલ્યસ્તતસ્તેષાં, થીર્વર્પસ્તેન શામ્યતિ ॥

'જેમનાં ચિત્ત ઘણી ઉપાધીઓથી બ્યાકુળ હોય; તે પુરૂષોને કેવળ
શ્રવણથી અમર વાંચનથી આત્મજ્ઞાન થવા સંભવ નથી. યોગજ તેમને માટે
મુખ્ય છે. કારણ કે યોગદ્વારા તેમનાં ચિત્ત વિક્ષેપ રહિત બની શકે છે.'

શ્રીરામને વસિષ્ઠગુરુએ કહ્યું છે કે—

કૌ કમૌ ચિત્તનાશસ્ય, યોગો જ્ઞાનં ચ રાષવ ।

યોગો વૃત્તિનિરોધો હિ, જ્ઞાનં સમ્યગ્વેક્ષણમ્ ॥

ચિત્તના નાશરૂપ મોક્ષના બે હિપાય છે. એક યોગ અને બીજો જ્ઞાન. યોગથી વૃત્તિનો નિરોધ થાય; ને ચિત્ત નિર્મળ થાય; અને જ્ઞાનથી પર-માત્માના સ્વરૂપની સમજણ પડે.

યોગાગ્નિર્દદ્ધતિ ક્ષિપ્ર-મશેષં પાપપંજરં ।

પશ્ચાત્ જાયતે જ્ઞાનં, જ્ઞાનાગ્નિર્વાણમૃચ્છતિ ॥

કૃમ્ પુરાણ કહે છે કે—‘યોગરૂપી અગ્નિથી પાપોના ઢગલા બળાને બરમ થાય છે. પછી જ્ઞાન પ્રગટે છે. આ જ્ઞાનથી નિર્વાણ સંસારક મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.’ પ્રશ્ન—તરે કાણુ ?—ત્યાગી કે રાગી ?—જવાબ—તેનો કાંઈ મેળ નથી. સાંભળો—રામ અને કૃષ્ણ રાગી; જનક ભોગી; દત્તોત્રય અને શુકદેવ યોગી; ઋષભદેવ અને જડભરત પરમહંસ. રસ્તા જુદા, પણ ધ્યેય એક. મોટર અગર સાધકલના પછડામાં પડેલું ફંકચર (કાણું), આખા વાહનને નકામું કરી મેલે છે; તેમ જેમની ઇદ્રિયોમાં અને મનમાં કાણાં, તેમનું આખું જ્ઞાન ખાતું—તેમનું આખું ધર્મ ખાતું—નકામું નીવડે છે.

હજી યોગયજ્ઞો સંબંધીજી કહે છે—

અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં, પ્રાણેડપાનં તથાડપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્વા, પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥૨૯॥

પદાનિ—અપાને--જુહ્વતિ--પ્રાણુ--પ્રાણુ--અપાનં--તથા--અપરે-પ્રાણાપાનગતી--રુદ્ધ્વા--પ્રાણાયામપરાયણાઃ-

અપરે નિયતાહારાઃ, પ્રાણાન્ પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ।

સર્વેડપ્યેતે યજ્ઞવિદો, યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥૩૦॥

પાનિ—અપરે-નિયતાહારાઃ--પ્રાણાન્--પ્રાણેષુ--જુહ્વતિ--સર્વે--અપિ--એતે--યજ્ઞવિદઃ--યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ--

(૨૯) પદ્મછેદઃ—અપાને પ્રાણં જુહ્વતિ—અપાનવાયુમાં પ્રાણને હોમે છે. તથા અપરે—અને બીજા. પ્રાણે અપાનં—પ્રાણમાં અપાનને (હોમે છે). પ્રાણાપાનયોઃ ગતી પ્રાણાપાનગતી—પ્રાણ તથા અપાનની ગતીને. રુદ્ધ્વા—રોકીને. પ્રાણાયામે પરાયણાઃ પ્રાણાયામપરાયણાઃ—સદા પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર એવા પુરૂષો.

(૩૦) પદ્મછેદઃ—અપરે—બીજા પુરૂષો નિયતઃ આહારઃ યેષાં તે

અર્થ—વળી કેટલાએક યોગીઓ અપાનમાં પ્રાણને હોમે છે; કેટલાએક પ્રાણમાં અપાનને હોમે છે; વળી નિયમીત અહાર વાળા--બીજા યોગીઓ, પ્રાણની તથા અપાનની ગતિ રોકીને, પ્રાણાયામની ક્રિયામાં કુશળ બનીને, પ્રાણોમાં ઇન્દ્રિયોને હોમે છે. ઉપર જણાવ્યા તે તમામ, યજ્ઞને જાણનારા છે, અને યજ્ઞવડે પાપનો નાશ કરનારા છે. [૨૯--૩૦]

૨૯-૩૦ વિવેચન—

પ્રાણતત્ત્વ શું છે?—પ્રાણાયામનો મુખ્ય આધાર પ્રાણ ઉપર છે. પણ પ્રાણતત્ત્વ શું છે? શ્વાસ લેવા મુકવાની વિદ્યા શું છે? તે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. પાતંજલયોગદર્શનમાં સમાધિપાદના પ્રકરણમાં પ્રાણાયામ, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિની ઉમદા વાતો છે; પણ પ્રાણતત્ત્વ શું છે? તે ધણું જ થોડામાં જણાવ્યું છે. એટલે નથી જણાવ્યા જેવું છે. જ્ઞાસુઓ સમાધિપાદનો બરાબર લાભ લઈ શકે; પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓમાં મહેલાઈથી આગળ વધી શકે; એવા હેતુથી, આપણે પ્રાણતત્ત્વનું એક નવું પ્રકરણ, પાતંજલયોગદર્શનમાં ઉમેર્યું છે, તે ખાસ વાંચવા જેવું છે. પ્રાણતત્ત્વના પ્રકરણની કીમત માત્ર ૦-૨-૦ છે.

માત્ર ‘પ્રાણ’ એટલે-શ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ-એ બંને ક્રિયાઓ. પ્રાણ અને અપાન એવા બેદ કરવામાં આવે; ત્યારે પ્રાણ એટલે ઉચ્છ્વાસ (મુખની બહાર નીકળતો વાયુ)—અને અપાન એટલે મુખની અંદર આવનારો શ્વાસ.

અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં—અપાનમાં પ્રાણને હોમવો, એટલે-અંદર આવનારા શ્વાસમાં ઉચ્છ્વાસને હોમવો; તે પૂરક પ્રાણાયામ ગણાય છે;

નિયતાદ્વારા:-નિયમીત આહાર વાળા. પ્રાણાન પ્રાણેષુ જુહ્વતિ-ઇન્દ્રિયોને પ્રાણોમાં હોમે છે. યત્તે-આ. સર્વે અપિ યજ્ઞવિદઃ-તમામ યજ્ઞના મહીમાને યથાર્થ સમજનારા. યજ્ઞેન ક્ષપિતં કલમષં યેષાં તે-યજ્ઞક્ષપિત-કલમષા:-યજ્ઞથી જેનાં પાપ બળી ગયાં છે એવા પુરુષો.

29-30. Some Yogies pour as sacrifice the outgoing breath, into the incoming breath; and in the incoming, into the outgoing; thus restraining the flow of the outgoing and incoming breaths, they are solely absorbed in the control of breathing. Others who are regular in food, pour as sacrifice, their life-breaths into lifebreaths. Above mentioned all are the knowers of sacrifice, and they have, by sacrifice, destroyed their sins.

અને પ્રાણમાં અપાનને હોમવો, તે રેચક પ્રાણાયામ. પ્રાણ અને અપાન અન્નેનો નિરોધ કરવો, તે કુંભક પ્રાણાયામ.

અહારવિહાર—સરકારના કાયદા તોડે; તેને સરકાર જેલમાં પૂરે; તેમ કુદરતના કાયદા તોડે—તેને કુદરત પથારીમાં કેદ કરે. અહારની આખતમાં શાંતિથી વિચાર કરશો, તો ખાત્રી થશે, કે—આપણે અન્ન ખાધએ છઇએ, તેમ અન્નને અગાડીએ પણ છઇએ. પામતા પહોંચતા—સુખી—દરેક ઘરમાં, એક માસ ચાલે તેટલો ખોરાક, પોણા માસમાં વપરાય છે. યાદ રાખવું કે—નિયમીત અહારવિહાર વિના, આરોગ્ય સચવાય નહીં. જેમને આરોગ્ય સચવાય નહીં; તેમના આ લોક અને પરલોક બેઉ રજળી પડે.

પ્રાણાન પ્રાણેષુ—૧ પ્રાણમાં અપાનને રોકવો; ૨ અપાનમાં પ્રાણને રોકવો; ૩ આ અન્નેની ગતિ રૂંધીને, અંદરના વાયુને અંદરજ રોકવો, એમ ત્રણ પ્રકાર આગળ બતાવ્યા. પ્રાણોમાં પ્રાણોને રોકવાનો ચોથો પ્રકાર, આ શ્લોકમાં બતાવ્યો. તે મહાપ્રાણાયામ કહેવાય છે.

યોગાભ્યાસ જીવનના અલૌકિક અખતરા છે. સાંભળો એકપદ ગાઇએ—

મંગલ તાલ ૪.

જેગજુગત અમ પાઇ સંતો, જેગજુગત અમ પાઈરે; ૮૬૦

મૂલદ્વારમેં બંધ લગાયો, ઉલટ પવન ચડાઈરે;

પટ ચક્કરકા મારગ શોધ્યા; નાગન જાઇ ઉઠાઈરે—જેગ

નાભીસેં પશ્ચિમ કે મારગ, મેર દંડ ચડાઈરે;

અંથી ખોલ ગગનપર ચડીયા, દસમેં દાર સમાઈરે—જેગ

ભંવર ગુફામેં આસન માયો, કાયા સુધ વિસરાઈરે;

ખિન ચંદા ખિન સૂરજ નિશદિન, જગમગ જેત જગાઈરે—જેગ

શિવ શક્તિકા મેલ લયો જબ, સુનમેં સેજ ખિછાઈરે;

અહ્વાનંદ સતગુર કિરપાસે, આવાગમન મિટાઈરે—જેગ

ચરુની સંખ્યા કોઈ કોઇ ટિકાકાર ૧૨ ગણે છે; પણ આપણે ૧૦ ગણી છે. આંકડામાં ફેરફાર દેખાય; પણ માલ ત્યાંને ત્યાં છે.

યજ્ઞક્ષપિતકલમષાઃ—ચરુવડે જેમનાં પાપ નાશ પામ્યાં છે; એવા—આ યજ્ઞવિદ્ઃ—ચરુના પ્રકારને જાણનારા. ગીતા આદિ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમાં, અહ્યયજ્ઞોનો મહિમા, દ્રવ્યચરુ કરતાં વધારે બતાવ્યો છે; તેપણુ આ દેશના ધણા યાત્રિકો, અને સ્થૂંકણુદ્ધિવાળા ધણા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો, અહ્યયજ્ઞોનો મહિમા જોવો તેવો જાણે છે. ખોજ કરે, તેને જડે, એવી આ વસ્તુ છે.

યજ્ઞ કરનારને શું ફળ? અને યજ્ઞ ન કરનારને શું શિક્ષા? તે હવે કહે છે—

યજ્ઞાશેષ્ટામૃતભુજો, યાંતિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્યયજ્ઞસ્ય, કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥ ૩૧ ॥

પદાનિ—યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજઃ—યાન્તિ—બ્રહ્મ—સનાતનમ્

ન—અયં—લોકઃ—અસ્તિ—અયજ્ઞસ્ય—કુતઃ—અન્યઃ—કુરુસત્તમ—

અર્થ—જે યજ્ઞોમાં અન્નાદિ પદાર્થો હોમાય છે, તે ! યજ્ઞો કર્યા પછી, બાકી રહેલા અન્નને જમનારા, અગર યોગ, જ્ઞાન, અને સ્વાધ્યાદિ જે યજ્ઞોમાં, અન્નાદિ પદાર્થો હોમાતા નથી, પણ તે યજ્ઞ કર્યા પછી—જ્ઞાન, શાંતિ અને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે; તેનો લાભ લેનારા પુરૂષો, સનાતન બ્રહ્મને પામે છે. યજ્ઞ નહિ કરનારા પુરૂષને માટે, આ મનુષ્યલોક (સુખકર) નથી; ત્યારે સ્વર્ગાદિ અન્ય લોક તો તેને ક્યાંથી (સુખકર) હોય ! [૩૧] ૩૧ વિવેચન—

જે પ્રકારના યજ્ઞોની વાત ઉપર થઇ. એક દ્રવ્યચરનો પ્રકાર, અને બીજો માનસીક ચરનો પ્રકાર. વિષ્ણુયાગ, મહારુદ્ર, અગ્નિષ્ટોમ, અગ્નિ-હોત્ર, જ્યોતિષ્ટોમાદિ પશુચર, અશ્વમેધચર, પાંચ ગ્રહચર. [વેદાધ્યયન તે ઋષિચર, તર્પણ તે પિતૃચર, હોમ તે દેવચર, બલિ તે ભૂતચર, અતિથિને જમાવેલો તે મનુષ્યચર.]

(૩૧) પદ્મછેદઃ—યજ્ઞસ્ય શિષ્ટં યજ્ઞશિષ્ટં, યજ્ઞશિષ્ટં ઇવ અમૃતં મુંજતે इति યજ્ઞશિષ્ટામૃતભુજઃ—યજ્ઞ કરતાં બાકી રહેલાં અમૃતમય અન્નને જમનારા પુરૂષો. અગર અન્નાદિ સિવાય બીજા યજ્ઞોમાં, યજ્ઞ કરી રહ્યા પછી, પ્રાપ્ત થએલી શાંતિ, પ્રસન્નતા વિગેરે સુખનો લાભ લેનારા પુરૂષો. સનાતનં બ્રહ્મ યાંતિ—સનાતન બ્રહ્મને પામે છે. નાસ્તિ યજ્ઞઃ યસ્ય સઃ અયજ્ઞઃ તસ્ય અયજ્ઞસ્ય—જે પુરૂષ યજ્ઞ કરતો નથી તેને. અયં લોકઃ ન અસ્તિ—આ લોક હોતો નથી. એટલે આ મનુષ્ય લોક મળતો નથી. કુરુસત્તમ—હે અર્જુન ! કુતઃ અન્યઃ—ત્યારે બીજો લોક તો ક્યાંથી જ મળે ! એટલે પરલોક અગર સ્વર્ગ તો તેને ક્યાંથી જ મળે !

31. Those who eat the remains of the sacrifice, go to the Eternal Brahma. Oh best of Kurus! this world is not for that who does not sacrifice and then how other world can be for him.

માનસીક યજ્ઞો—વેદ વ્યાસે બ્રહ્મસૂત્ર, પુરાણો વિગેરે લખી આપીને; કપિલે સાંખ્યસૂત્રો લખી આપીને; યાજ્ઞવલ્ક્યે કૈટલાંએક ઉપનિષદો લખી આપીને; શ્રીશુકદેવજીએ પરિક્ષિતને ભાગવતસંહિતા સંભળાવીને, અને એવા બીજા ગ્રંથકારોએ જ્ઞાનયજ્ઞ કર્યો. પતંજલિ ભગવાને યોગસૂત્રો લખી આપીને યોગયજ્ઞ કર્યો; પાણિની ભગવાને વ્યાકરણસૂત્રો લખી આપીને, સ્વાધ્યાયયજ્ઞ કર્યો; વિગેરે વિગેરે.

દ્રવ્ય યજ્ઞમાં અન્નાદિરૂપે બાકી રહે; અને માનસીક યજ્ઞોમાં અધ્યયન, મનન, નિદિધ્યાસન રૂપે માનસીક પ્રસાદી બાકી રહે.

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો, મુક્ત્યંતે સર્વકલ્લિભૈઃ ।

મુંજતે તે ત્વં પાપા, ચે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥ અ ૩. ૧૩ ॥

યજ્ઞ કરતાં બાકી રહેલો ભાગ ગ્રહણ કરનારા સત્પુરુષો, સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે; અને જે પાપી પુરુષો, યજ્ઞ માટે ન રાંધતાં, પોતાને માટેજ રાંધે છે; તે પાપનુજ ભક્ષણ કરે છે.

નાર્યમણ પુષ્યતિ નો સત્વાચં । કેવલાધો ભવતિ કેવલાદી
અ. ૧૦-૧૧૭-૬. મંત્ર કહે છે કે—‘જે મનુષ્ય આત્મજનોનું પોષણ કરતો નથી; અને એકલોજ ભોજન કરે છે; તેને કેવળ પાપી સમજવો.’

મનુ કહે છે કે—અર્થે સ કેવલં મુંજતે, ચઃ પચંત્યાત્મકારણાત્ ।
યજ્ઞશિષ્ટાશનં શેતત્, સતામન્નં વિધીયતે (૩-૧૧૮) જે પોતાને માટે રાંધે છે; તે કેવળ પાપનુજ ભોજન કરે છે. વિષસં મુક્તશેષં તુ, યજ્ઞશેષં તથામૃતમ્ ॥ (૩-૨૮૫) યજ્ઞ કરી રહ્યા પછી જે બાકી રહે; તે ‘અમૃત,’ અને અતિથિ જમી રહ્યા પછી જે બાકી રહે તે ‘વિષસં’ કહેવાય છે. વળી આગળ કહે છે કે—‘દરેક ગૃહસ્થે નિત્ય વિષસાક્ષી અને અમૃતાક્ષી થવું જોઈએ.’

અજના મહિમા કરતાં જ્ઞાનનો મહિમા ધણો છે. જ્ઞાન માટે પણ—ભણવું અને ભણાવવું, તેના કરતાં સદ્ગ્રન્થો લખી આપવા; તે ઉત્તમ જીવન છે. ‘અજનું જ્ઞાન અગર જ્ઞાનનું જ્ઞાન જેઓ આપી શકતા નથી; તેઓને આ લોક અગર પરલોક સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.’ એમ આ શ્લોકની બીજી લીટીમાં કહ્યું. દ્રવ્ય યજ્ઞો વિના, વરસાદ થાય નહીં. વરસાદ બંધ થતાં, શેકાની સંસારયાત્રા બંધ પડે. તપયજ્ઞ, યોગયજ્ઞ અને જ્ઞાન યજ્ઞ પણ જો બંધ પડે; તો સંસાર જડવાદમાંથી બહાર નીકળી શકે નહીં. તપ, યોગ અને જ્ઞાન વિના સમાજવ્યવસ્થા પણ તૂટી ફૂટી જાય. ગૃહસ્થોએ દ્રવ્યયજ્ઞ અને તપયોગયુક્ત જ્ઞાનયજ્ઞ અવશ્ય કરવા

જોઈએ; ત્યાગીઓને દ્રવ્યચર હોય જ નહીં. તેઓએ તપોયોગયુક્ત જ્ઞાન-યજ્ઞ કરવો જોઈએ. જ્ઞાનયજ્ઞમાં પણ સ્વાધ્યાય અને શ્રવણ; ત્યાગીઓએ અને ત્યાં સુધી-વ્યાખ્યાન કરવું નહીં.

જ્ઞાનયજ્ઞ પણ કર્મચર જ છે, એમ હવે કહે છે—

एवं बहुविधा यज्ञा, वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान विद्धि तान सर्वा—नेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ૩૨ ॥

પદાનિ—એવં—બહુવિધાઃ—યજ્ઞાઃ—વિતતાઃ—બ્રહ્મણઃ—મુખે—

કર્મજાન—વિદ્ધિ—તાન—સર્વાન—એવં—જ્ઞાત્વા—વિમોક્ષ્યસે—

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्-ज्ञानयज्ञः परंतप

सर्वं कर्माखिलं पार्थ, ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ૩૩ ॥

પદાનિ—શ્રેયાન્—દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાજ્—જ્ઞાનયજ્ઞઃ—પરંતપ—

સર્વં—કર્મ—અખિલં—પાર્થ—જ્ઞાને—પરિસમાપ્યતે—

અર્થ—આ પ્રમાણે ધણા પ્રકારના યજ્ઞો, વેદમાં વિસ્તારથી કહ્યા છે. તે સર્વ યજ્ઞો કર્મ વડે જ થાય છે, એમ તું જાણ.

(૩૨) પદ્મજેઃ—एवं बहुविधाः यज्ञाः—આ પ્રમાણે ધણા પ્રકારના યજ્ઞો. બ્રહ્મણઃ મુખે વિતતાઃ—વેદના મુખમાં એટલે વેદના પૂર્વભાગમાં વિસ્તારથી વર્ણવેલા છે. તાન સર્વાન—તે સર્વ યજ્ઞોને કર્મણઃ જાતાઃ इति कर्मजाः तान् कर्मजान्—કર્મમાંથી અગર કર્મ વડે ઉત્પન્ન થનારા. विद्धि—જાણ. एवं ज्ञात्वा—ઉપર પ્રમાણે જાણીને. विमोक्ष्यसे—અંધનમાંથી મુક્ત થઈશ

(૩૩) પદ્મજેઃ—परंतप—હે અર્જુન ! (द्रव्यप्रचुरः द्रव्यमयः, तस्मात् द्रव्यमयात्) દ્રવ્યમયાત્ યજ્ઞાત્—દ્રવ્યથી થતા યજ્ઞોના કરતાં (ज्ञानस्य यज्ञः ज्ञानयज्ञः) જ્ઞાનયજ્ઞઃ શ્રેયાન્—જ્ઞાનનો યજ્ઞ ઉત્તમ છે) અર્થ—હે અર્જુન ! સર્વે અખિલે કર્મ-સંપૂર્ણ રીતે સર્વકર્મ. જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે—જ્ઞાનમાં પરિપૂર્ણપણાને પામે છે—સમાધિ જાય છે.

32. Shrikrishna further says—Various kinds of sacrifices, are thus described in vedas. Know that they all result form action. If you know this, you will be free. 33. Oh Parantapa! better is the sacrifice of wisdom, than that of wealth or of objects. oh son of Pratha! all actions, in their entirety, culminate in knowledge.

એવું જાણવાથી, (કર્મ કરવામાં તને પ્રીતિ થશે, અને કર્મ કરતાં) તું સંસારમાંથી મુક્ત થઈશ. (૩૨)

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે—હે અર્જુન ! જે યજ્ઞો દ્રવ્યથી થાય છે, તે યજ્ઞો કરતાં, જ્ઞાનયજ્ઞ અતિ ઉત્તમ છે. કારણકે—હે પાર્થ ! સર્વ કર્મ જ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ રીતે સમાપ્તિને પામે છે. [એટલે દરેક પ્રકારનાં નિષ્કામ કર્મો, અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે હોય છે; અંતઃકરણની શુદ્ધિ જ્ઞાન માટે હોય છે, અને જ્ઞાન ‘જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યં’ મોક્ષ માટે હોય છે.] (૩૩)
૩૨-૩૩ વિવેચન—

મોટા માણસની સાક્ષી વિના દસ્તાવેજ કબુલ ન થાય. યજ્ઞ સંબંધી દસ્તાવેજમાં ‘બ્રહ્મણો મુલ્કે વિતતાઃ યજ્ઞાઃ’ શબ્દો મૂકીને બ્રહ્માની (અમર વેદની) સાક્ષી મૂકી.

તાનુ સર્વાન કર્મજ્ઞાન વિદિ. एवं જ્ઞાત્વા વિમોક્ષ્યસે ॥૩૨॥
તે તમામની ઉત્પત્તિ કર્મોમાંથીજ છે. કર્મ (ક્રિયા) વિના કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ શકેજ નહીં; એમ તું જાણ. એમ જાણ્યા પછીજ, તું ભવબંધથી મુક્ત થઈશ. આ વિષયમાં ઉડા ઉતરીને જુઓ. તો દેખાશે કે—યજ્ઞો એટલે કર્મકાંડીઓનું (મીમાંસકોનું) સંકુચિત કર્મક્ષેત્રજ નહીં; પણ અનાસકત પુરષોનું જ્ઞાનક્ષેત્ર, અને જ્ઞાનીઓનું મોક્ષક્ષેત્ર. ધંધા જેટલી સમજણવાળા યાત્રીકો, અને સ્વર્ગોદ્દિસુખ પ્રાપ્તિ કરવા જેટલી સમજણવાળા મુમુક્ષુઓ, કુવાના દેડકાની માફક, કુવામાંજ આનંદ માની રહ્યા છે; અને ‘સમદ્ર જેવું (મોક્ષ જેવું) કાંઈ નથી.’ એમ જ બોલે છે. શ્રીઆદ્યશંકરાચાર્યે મંડન પંડિતને આ કુવામાંથી બહાર કાઢીને, સમુદ્રને કાંઠે મૂક્યો. (જુઓ શંકરદીગ્વિજય નવમસર્ગ) મંડન પંડિત સમુદ્ર દેખીને હરખાયો; પણ તેને શંકા થઈ કે—‘જીતને અને ભવિષ્યને જાણનારા, તપના ભંડારરૂપ, જૈમિનિ મુનિએ કરેલાં (પૂર્વ મીમાંસામાં ગ્રાહ્યેલાં) સત્રોનાં પદો શું નકામાં ગણવાં?’ (૩) તેના જવાબમાં શ્રીશંકર બોલ્યા કે—‘જૈમિનિએ જરા પણ ભૂલ કરી નથી, પરંતુ આપણેજ ઓછા વિદ્વાન હોવાથી, જૈમિનિના અભિપ્રાયને યથાર્થ સમજી શકતા નથી.’ (૪) તે સાંભળીને મંડન પંડિતે કહ્યું કે—‘જૈમિનિનો અભિપ્રાય શું વિદ્વાનો પણ ન સમજી શક્યા ? ત્યારે આ અભિપ્રાય કેવા પ્રકારનો ?’ (૫) તે સાંભળીને શ્રીશંકર બોલ્યા કે—

અભિસંધિમાનપિ પરે વિષયપ્રસરન્ મતીનનુજિઘ્રશ્ચરસૌ ।

તદ્વાપ્તિસાધનતયા સકલં સુકૃતં ન્યરૂપયદિતિ રમ પરમ ॥૬॥

‘જેમિનિ મુનિ પરબ્રહ્મ ઉપર અભિપ્રાયવાળા હતા; તેપણુ વિષ-
યોમાંજ લાગેલી બુદ્ધિવાળા લોકોને, બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અધિકાર નથી; એમ
વિચારીને, તેઓ તેમાં ધીમે ધીમે અધિકાર પ્રાપ્ત કરે, એવા હેતુથી,
તેમણે બ્રહ્મવિદ્યાના સાધનરૂપ, કેવળ પવિત્ર કર્મોનુંજ નિરૂપણુ કર્યું;
અને પરબ્રહ્મનું નિરૂપણુ બાકી રાખ્યું.’ (૬) વિગેરે વિગેરે—

જ્ઞાનયત્ર—આ શબ્દ-જ્ઞાનયત્રેન જ્ઞાન્યસ્યે (ગીતા. અ. ૯. ૧૫);
જ્ઞાનયત્રેન તેનાદમ્, इष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ગીતા અ. ૧૮-૭૦
ઉપર પ્રમાણે બે ઠેકાણે છે.

છેવટમાં કહી દેવું જોઈ એ કે-દ્રવ્ય યત્ર ખોટા નથી; યાજ્ઞિકો ખોટા
નથી; હોમવાના પદાર્થો પણ ખોટા નથી; મંત્રો ખોટા નથી; પણ તે દ્વારા
જ્ઞાનમાં આગળ વધવાની ખાસ જરૂર છે.

અંધારા ઓરડામાં પેસનાર, અજ્ઞાણ માણસને દીવા વિના, ઓર-
ડાની વસ્તુઓ ઓળખાતી નથી; તેમ સંસારના અંધારા ઓરડામાં પેસનાર,
એટલે અનાદિ કાળથી લૌકિક સુખ માટેજ વલખા મારતા જીવને, જ્ઞાન
વિના, કર્મોનું સ્વરૂપ સમજાતું નથી. ‘જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્ય’-જ્ઞાનથીજ
મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. જેમ કસરત માટે અખાડા, તેમ જ્ઞાન માટે જ્ઞાનયત્ર.
જ્ઞાનયત્ર મન અને બુદ્ધિદ્વારાજ સાધ્ય થઈ શકે. નિષ્કામ કર્મોનું પરિણામ
જ્ઞાન છે; તે પણ ગીતા આગ્રહ પૂર્વક કહે છે કે-‘જ્ઞાન યથા પછી કર્મો
છોડી દેવાં નહીં.’ તેના દર્શાવમાં અર્જુન પોતે.

સર્વ કર્માશ્ચિલં પાર્થ વિગેરે શબ્દોથી- જેમ હાથીના પગલામાં
સૌનાં પગલાં સમાય; તેમ જ્ઞાનમાં તમામ પ્રકારનાં કર્મોનો સમાસ કર્યો.
આગળ કહ્યો શ્લોક બીજા શબ્દોથી આ વાતને ટેકો આપે છે. સકામ
દ્રવ્યયત્ર સંસારનું મૂળ નાંખે છે; અને જ્ઞાનયત્ર સંસારનું મૂળ
ઉખેડી નાંખે છે.

આ જ્ઞાન માટે ક્યાં જવું ? અને શું કરવું ? તે હવે કહે છે—

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન, પરિશ્રમેન સેવયા ।

उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं, ज्ञानि-प्राप्तव्यं हि ॥ ૩૪ ॥

(૩૩) પદ્યછેદઃ—તત્ત્વ વિદ્ધિ-તે જ્ઞાનને જાણ-મેળવ. પ્રણિપાતેન-
પ્રણામ કરવાથી. પરિશ્રમેન સેવયા-વારંવાર પ્રશ્ન કરવાથી તથા સેવા

પદ્ધાનિ—તત્-વિદ્ધિ-પ્રશ્નિપાતેન-પરિપ્રશ્નેન-સેવયા

ઉપદેશ્યન્તિ-તે-જ્ઞાન-જ્ઞાનિનઃ-તત્ત્વદર્શિનઃ

અર્થ—શાસ્ત્ર જાણનારા તત્ત્વવિદ્ પુરૂષો, તને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે; માટે એવા તત્ત્વવિદ્ પુરૂષોને પ્રશ્ન કરીને, તેમની સેવા કરીને, અને (તેઓ જ્યારે સેવાથી પ્રસન્ન થાય ત્યારે) તેમને પ્રશ્ન કરીને, તેમની પાસેથી, તું તે (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કર. (૩૪)

૩૪ વિવેચન

ગુરુ—ધર્મના ક્ષેત્રમાં ‘ગુરુ’ શબ્દ જેમ જ્ઞાન ફેલાવ્યું છે; તેમ અજ્ઞાન પણ ફેલાવ્યું છે; તોપણ આપણને ગુરુની જરૂર છે. જેમ આંખ વિના દેહમાં અંધારું; તેમ ગુરુ વિના ધર્મમાં અંધારું. વૈરાગ્યથી ગુરુ શોભે. વૈભવથી ગુરુ ઝાંખા પડે, અને સમાજ વગોવાય. ગુરુ તો ગુરુજ-વજનદાર—[દૈવી સંપત્તિઓથી ભરેલા] હોય; તે લઘુ હોવા ન જોઈએ. લઘુ એટલે કામ, ક્રોધ અને લોભના પવનથી, ઉડે એવા હલકા ફાતરા જેવા. જે કરવતીનાં દાંતા ધસાઈ જાય; તે કરવતી જેમ નકામી છે; તેમ જે ગુરુનાં વૈરાગ્ય અને વિદ્યા ધસાઈ ગયાં હોય; તે ગુરુ પણ નકામા છે. સારા રસોઈઆ મળ્યા હોય; તોજ સારી રસોઈની આજ્ઞા રાખી શકાય. જેમ પહેલી ચોપડી અને આંકની ચોપડી, પ્રાથમિક શીક્ષણ માટે કામનાં છે; તેમ આત્માવસ્થામાં ઉપવીત ધારણ કરવી; કંડી બંધાવવી; વિગેરે ક્રિયાઓ આવશ્યક છે.

સ્ત્રીઓ અને ગુરુઓ—પતિરેષ ગુરુર્મર્તા—સ્ત્રીઓને પતિ એજ ગુરુ છે. સ્ત્રીઓએ પતિને તળને અન્યને ગુરુ કરતાં, ધણો વિચાર કરવો જોઈએ. તે સંબંધી સંપૂર્ણ ખુલાસો, સંવત ૧૯૮૫ના વૈશાકના મોક્ષ પત્રિકાના અંકમાં છે. સ્ત્રીઓએ ગુરુ કરવા પહેલાં, આ ખુલાસો અવશ્ય વાંચવો ઘટે છે.

કરવાથી. (તત્ત્વં પश्यन्ति इति तत्त्वदर्शिनः) તત્ત્વદર્શિનઃ જ્ઞાનિનઃ—તત્ત્વને જાણનારા (બ્રહ્મ નિષ્ઠ) જ્ઞાનિ પુરૂષો. તે-તને જ્ઞાન ઉપદેશ્યન્તિ—જ્ઞાન સંબંધી બોધ કરશે.

34. Learned philosophers will instruct you in knowledge; you will therefore bow to them, and serve them. [when they are pleased with your service) you will question, and thus obtain wisdom.

સાધુ સન્યાસીઓએ ગુરુ થવાનો મોહ કરવો; તે નવો સંસાર ઉભો કરવા જેવી ભયંકર ભૂલ છે. લંગોટી સાચવવા બીલાડી પાળી; પછી રાખી ગાય, પછી રાખ્યું ખેતર. પછી બાવા બન્યા ખેડુ. સરકારે માગ્યો વેરો. વેરો ન ભરી શક્યા, તેથી સરકારે બાવાજીને કેદ કર્યા.

તાત્પર્ય—સુપાત્ર આલણેજ જગતના ગુરુ છે. આ જગતમાં આપણને અનેક હિતેશ્વર મળે; કદિ ઇંદ્ર પ્રસન્ન થઇને આપણને ઇંદ્રાસન આપી દે; પણ ગુરુ જે કાંઇ આપે; તે ઇંદ્ર આપી શકે નહીં. જેમ જ્ઞાન અનુપમ વસ્તુ; તેમ ગુરુ પણ અનુપમ વસ્તુ. રાગ-સગધરા.

દૃષ્ટાંતો નૈવ દૃષ્ટસૂ-ત્રિભુવનજટરે, સદ્ગુરોર્જ્ઞાનહેતુઃ ।

(વેદાંત કેસરી. ૧)

વિગેરે શબ્દોથી શ્રીશંકરે સદ્ગુરુનો મહિમા ગાયો છે. વેદાંતકેસરીના ગ્રંથમાં આ શ્લોકની ટિકામાં, સદ્ગુરુ સંબંધી, આપણે ધણા ખુલાસા કર્યો છે. ન વાંચ્યા હોય તો અવશ્ય વાંચજો.

ભૂલ ક્યાં છે ?—આપણે ગુરુ કરવા છે; પણ આપણને ટપકો આપીને કાંઇ કહે, એવા ગુરુ આપણને ગમતા નથી. આપણા ગુલામ થઇને રહે, એવા ગુરુ આપણને ગમે છે. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—જેમને પ્રણિપાત્-નમ્રતા, દીનતા, વિગેરે નથી; તેમને જ્ઞાનના અને ભક્તિના ક્ષેત્રમાં ઉભા રહેવાનો હક્ક નથી. સેવ્યા સેવાએ કરીને રાજ થાય; પછીજ પ્રશ્ન પૂછી શકાય. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે—‘સંત જ્ઞાનનું ધર છે. સેવા-ધર્મ આ ધરનો ઉંબરો છે. ગર્વહિત બનીને સેવાધર્મ રૂપી ઉંબરો વટી શકે; તે જ્ઞાનના ધરમાં જઈ શકે.’ દેહાભિમાન છોડવાની અનેક રીતો હોય છે; પણ જે જીસાસુ ગુરુ પાસે પણ દેહાભિમાન તજી શકતો નથી; તે સંસારમાં ઢેખાળાની માફક રજળે છે.

તત્ત્વદર્શિનઃ—ગીતા અ. ૬ ર૯ માં સર્વભૂતસ્થમાત્માનં વિગેરે શબ્દોથી ખુલાસો કર્યો છે. ‘જે પુરૂષોને સંશયવિપરીત ભાવનાથી રહિત આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય છે; તે પુરૂષો તત્ત્વદર્શી કહેવાય છે.’ આચાર્યવાન પુરુષો વેદ ॥શ્રુતિ॥ અભિવેતા આચાર્યના ઉપદેશથી જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભિ-ગચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠં ઇતિ—પરમાત્માદેવના સાક્ષાત્કાર વાસ્તે અધિકારી પુરૂષે, યથાશક્તિ ભેટો હાથમાં લઇને, શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મ-નિષ્ઠ ગુરુ પાસે જવું.’ આજકાલ શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુપણનો ડોળ કરનારા ધણા જેવામાં આવે છે; પણ તેમને તાવી જેતાં, સોએ

પંચાણુ ટકા, કામ ક્રોધ અને લોભના નચાવ્યા નાચનારા જણાય છે. જેમનાં મૂળમાં સડો; તે વૃક્ષ કેમ ફાલે ! નજ ફાલે. જેમ કીંમતી વસ્તુની સંભાળ, વારંવાર બેવામાં આવે છે; તેમ ગુરુઓએ પોતાના કીંમતી જીવનનું નિરીક્ષણ વારંવાર કરવું ઘટે છે. નિરીક્ષણ કર્યા પછી, ભૂલ ચૂક સુધારી લેવી ઘટે છે. શિષ્યવર્ગે પણ ધ્યાન આપવા જેવી, આ બાબત છે. ગુરુ કર્યા પણ—

ષડંગાદિ વેદો મુખે શાસ્ત્રવિદ્યા,

કવિત્વાદિ ગદ્યં સુપદ્યં કરોતિ ।

ગુરોરંધ્રિપદ્મે મનઃશ્રેણ લગ્નં,

તતઃ કિં તતઃ કિં તતઃ કિં તતઃ કિં ? વિગેરે.

તપ કર્યો; જપ કર્યો; અને વ્રત કર્યો; શાસ્ત્ર વિદ્યા મળી; અનેક પ્રકારના વૈભવ મળ્યા; દેશ વિદેશમાં ધણું માન મળ્યું; પણ ગુરુ ચરણમાં પ્રીતિ ન થઈ; તો તે તમામ નકામું છે.

અદ્વૈતનો નિર્ણય કરનારાઓએ પણ, આ દ્વૈતભાવ-આ ગુરુ શિષ્ય ભાવ-અવશ્ય સિદ્ધ કરવો જોઈએ. (સાંભળો-મોક્ષવાણી પાત્ર ૭૮) ચોપાઈ-ગુરુ બીતુ ભવનિધિ તરે ન ક્રોધ, જે બિરંચી શંકર સમ હોઈ.

હવે જ્ઞાનનો મહિમા બતાવે છે—

યજ્ઞાત્વા ન પુનર્મોહ-મેવં યાસ્યસિ પાંડવ ।

યેન ભૂતાન્યશેષેણ, દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫ ॥

પદાનિ—યત્-જ્ઞાત્વા-ન-પુનઃ-મોહ-એવં-યાસ્યસિ-પાંડવ

યેન-ભૂતાનિ-અશેષેણ-દ્રક્ષ્યસિ-આત્મનિ-અથઃ-મયિ

અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ, સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વ જ્ઞાનપ્રવેનૈવ, વૃજિનં સંતરિષ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

(૩૫) પદ્યછેદઃ—પદ્યં યત્ જ્ઞાત્વા-આ પ્રમાણે જે જ્ઞાનને જાણીને. પાંડવ-હે અર્જુન ! મોહ પુનઃ ન યાસ્યસિ-ફરીથી તું મોહને પામીશ નહીં, એટલે પછી તને મોહ થશે નહીં. યેન-એમ થતાં-મોહ મટતાં. અશેષેણ ભૂતાનિ-સમગ્ર પ્રાણીઓને. આત્મનિ દ્રક્ષ્યસિ-પોતામાં જોઈશ. અથો મયિ-એટલે મારામાં જોઈશ.

(૩૬) પદ્યછેદઃ—અપિ-બલેને. ચેત્-કદિ. સર્વેભ્યઃ પાપેભ્યઃ-સર્વ પાપીઓથી. પાપકૃત્તમઃ અસિ-ધણીજ પાપી હોઈશ. જ્ઞાનમ્ એવ પ્રલવઃ,

પદ્માનિ—અપિ—એત્—અસિ—પ્રાપેભ્યઃ—સર્વેભ્યઃ—પાપકૃતમઃ
સર્વ—જ્ઞાનપ્લવેન—એવ—વૃજિનં—સંતરિષ્યસિ

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્—ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ, ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

પદ્માનિ—યથા—એધાંસિ—સમિદ્ધઃ—અગ્નિઃ—ભસ્મસાત્—કુરુતે—અર્જુન
જ્ઞાનાગ્નિઃ—સર્વકર્માણિ—ભસ્મસાત્—કુરુતે—તથા

અર્થ—હે અર્જુન ! ઉપર પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી, તને ફરીથી મોહ થશે નહિં. [મોહ મટયા પછી] તે(જ) જ્ઞાનથી, પ્રાણીમાત્રને તું તારા પોતામાં એટલે મારામાં જોઈ(શકી)શ. (૩૫) કદિ તું સર્વ પાપીઓ કરતાં વધારે પાપી હોઈશ, તોપણ જ્ઞાન-રૂપ વહાણથીજ, સર્વ પાપરૂપ સમુદ્રને, તું સહેલાઈથી તરી જઈશ. (૩૬) હે અર્જુન ! જેમ સળગી ઉઠેલો અગ્નિ, લાકડાંને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે છે; તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ, સર્વ કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરે છે. (૩૭)

તેન જ્ઞાનપ્લવેન—જ્ઞાનરૂપી વહાણથી. સર્વ વૃજિનં—સર્વપાપને અગર પાપરૂપ સમુદ્રને. સંતરિષ્યસિ—તરી જઈશ.

(૩૭) પદ્મઉદ્ધઃ—અર્જુન—હે અર્જુન ! યથા સમિદ્ધઃ અગ્નિઃ—જેમ સળગેલો અગ્નિ યથાંસિ ભસ્મસાત્ કુરુતે—લાકડાંને બાળીને રાખ કરી નાંખે છે તથા—તે પ્રમાણે. જ્ઞાનમ્ एव અગ્નિઃ જ્ઞાનાગ્નિઃ—જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ. સર્વાણિ કર્માણિ સર્વકર્માણિ—સર્વ કર્મોને ભસ્મસાત્ કુરુતે—બાળીને રાખ બનાવી દે છે.

35. If you are satisfied with the above mentioned fact you will not again fall into confusion. By this knowledge, you will see all beings completely by in your self, and also in me. or that is in me. 36. Even if you are the most sinful of all the sinners, yet you will safely cross over, the whole sin-sea, by the help of knowledge-ship. 37. Oh Arjun ! as the burning fire reduces fuel to ashes, so does the fire of wisdom all of the actions to ashes.

૩૫ થી ૩૭ વિવેચન—

જ્ઞાન—દોરડીમાં સાપની બ્રાંતિ થયું; પણ દીવો કરીને બતાવેલી દોરડીમાંથી, સાપની બ્રાંતિ નાસી ગઈ. બ્રહ્મવર્ગજ્ઞને સંસાર બહુ બહારો હતો; ચિંતામણિ વેશ્યાએ ચેતવ્યો—બ્રહ્મવર્ગજ્ઞ જાણ્યો; અને સંસાર નાહો. તુલસીદાસજીને સંસાર બહુ બહારો હતો; તેમનાં સ્ત્રીએ કહી દીધું કે—

૫૬

‘જીતનો હેત હમસે’રે પીયાજી, હરિસે’ હોત જે ધતનોરી;

ચલો જાત બેકુંઠ ધામમે’, ઠાકાર દારા તુલસી જાય તો

ખરોરી રામા—રટો તુલસી.

સીતા હો રામ રામા—ભજો તુલસી.’

તેના જવાબમાં તુલસીદાસ બોલ્યા કે—

તુમ તીરીયા મેરી ધર્મકી બેના; તોહી મોહી જ્ઞાન બતાયોરી;

તુલસીદાસ આશા રધુવરકી, તીરીયા કે સંગે તુલસી કણુના

ગયોરી રામા—રટો.

લાલાબાણુને હોડી વાળાએ ‘છેલ્લો ફેરો’ કહીને જગાડ્યો. (જુઓ મોક્ષપત્રિકા પ્રથમ પુરતક)

મોહ—‘ભિખાદિ વડીલોને કેમ મરાય ?’ અથવા—‘હું માફ તો તેઓ મરી જાય; અને હું ન માફ તો તેઓ જીવે’—વિગેરે.

દોરડીમાં સાપ, અને બ્રાંતિ મટતાં સાપમાં દોરડી. બ્રહ્મમાં જગત, અને બ્રાંતિ મટતાં જગતમાં જ્યાં જોઈએ; ત્યાં બ્રહ્મ-બ્રહ્મદષ્ટિ. ૩૫મા શ્લોકની બીજી લીટીમાં જેન મુતાન્યશેષેણ વિગેરે શબ્દોથી આ ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. પોતાનો આત્મા, બીજા પ્રાણીઓનો આત્મા અને પરમાત્મા, એવો ત્રણ પ્રકારનો બેદ સર્વાત્મભાવથી નાશ પામે છે. અશેષેણ-બ્રહ્માદિ સર્વ. કોઈ બાકી નહીં. તાત્પર્ય-ક્ષેત્ર અને ઈશ્વર વચ્ચેના ઐક્યને તું પ્રત્યક્ષ રીતે જોઈશ. શ્રીમદ્ભગવત સ્કંધ ૧૧. અ. ૨-૪૫ માં કહે છે—‘સર્વ ભૂતોને ભગવાનમાં, અને પોતામાં જે જુએ; તે ઉત્તમ ભક્ત સમજવો.’

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि (ગીતા અ. ૬. ૨૬)

यो मां पश्यति सर्वत्र, सर्वं च मयि पश्यति (ગીતા અ. ૬. ૩૦);

वासुदेवः सर्वमिति (ગીતા અ. ૭. ૧૬) વિગેરે વાક્યો આ સર્વાત્મભાવને ટેકા આપે છે. સર્વાત્મભાવ એટલે સૌના ત્રાંક હરમુખર કરી,

સૌની સાથે પ્રેમથી વર્તવું તે. બીજને પીડા કરવી, તે પોતાને પીડા કરવા બરાબર છે—એવો ભાવ. સર્વાત્મભાવનો બીજો અર્થ આત્મૌપમ્યદષ્ટિ.

સર્વાત્મભાવની પ્રાચીનતા—આપણા દેશમાં વેદ, ઉપનિષદો (ઇશ. ૬. કેન. ૧૩), મહાભારત, ગીતા વિગેરે સર્વાત્મભાવને ટેકો આપે છે. આ વિચારો ઔદોદારા અન્ય દેશોને પણ મળ્યા જણાય છે. ઇસુખ્રિસ્તના પહેલાં ત્રણસો વરસ ઉપર થઈ ગયેલા ઍરિસ્ટોટલે, મનુષ્યે બીજબીની સાથે કેવી રીતે વર્તવું, તે સંબંધીના પોતાના ગ્રન્થમાં, સર્વાત્મભાવનાં વખાણ કર્યા છે. ઍરિસ્ટોટલના પહેલાં બે વરસ પર થઈ ગયેલા ચિનના તત્ત્વવિદ્ બૂ—ટ્સે (કૉન્ફ્યુશ્યસ) સંસારને સુખી કરવા માટે, આત્મૌપમ્યદષ્ટિ બીલવવાની લલામણ કરી છે. ખ્રિસ્તી ધર્મગ્રન્થોમાં ‘ તું તારા પાડોશી ઉપર, તારા પોતાના જેટલો પ્રેમ રાખ ’ (લેવિ ૧૯-૧૫; માથ્થુ ૨૨-૩૯) એમ જે આજા છે તે પણ આ નિયમનુંજ રૂપાંતર છે. ‘ નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ ’ ગીતા અ. ૧૧-૧૫-પ્રાણીમાત્ર સાથે નિર્વૈર.

આતો વાતો કરી; પણ આ છે ક્યાં ?—શ્રી-પુત્રાદિકને પોતા સમ સમજીને, તેમને દુઃખે દુઃખી, અને તેમને સુખે સુખી-પશુપક્ષી જેટલોજ—સર્વાત્મભાવનો વિકાસ, અત્યારે આપણા ધરમાં દેખાય છે. આ તો ધરની વાત કરી; પણ સંપ્રદાયોમાં નજર કરો; તો ત્યાં પણ—‘ અમારૂં તીલક કંઠી હોય; તો આવો—બીજ નહીં. ’ ત્યાગીઓના મઠમાં પેસો; તો ત્યાં પણ—“ અમારા અખાડાના આવો; દૂસરા નહીં. ” બ્રહ્મનિષ્ઠોના મંડળોમાં જાઓ; તો ત્યાં પણ ‘ મારાં મેઢાં ઘોળાં, અને બીજનાં મેઢાં કાળાં. ’ આવા સંકુચિત વિચારોએ સનાતનધર્મને તોડી ફેડી નાંખ્યો છે. સનાતનમાં પાખંડ બહુ ફેલાવાથી, આવા સંકુચિત વિચાર કરવાની જરૂર છે; એમ અમે પણ માનીએ છઈ એ; તોપણ કહીએ છઈએ કે—સૂકાં સાથે લીલું બળે, તેનું પાપ ઘણું લાગે. જે તેઓને તેમની પોતાની આ ભયંકર બુલ દેખાતી હોય; તો તેમણે સર્વાત્મભાવનો વિકાસ અવશ્ય કરવો જોઈએ. યાદ રાખવું ઘટે છે કે—જેઓ પોતાને મોટા માનતા હોય, સારા માનતા હોય—તેમને સંકુચિત વિચારો લાગે છે. **उदार-चरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्**—ઉદાર ચરિત્રવાળા જીવોને આખું જગત્ કુટુંબવત છે.

૩૬ મો શ્લોક મોટા પાપીને પણ હિંમત આપે છે—આવી હિંમત અપિ **चेत्सुदुराचारो** વિગેરે શબ્દોથી ગીતા અ. ૬. ૩૭ માં આપી

છે. અહં ત્વાં સર્વપાપેભ્યો, મોક્ષયિष्याમિ મા શુભઃ. ' વિગેરે શબ્દોથી ગીતા અ. ૧૮-૬૫ આવી હોંમત આપી છે. તુલસીકૃતમાં પણ—
ચોપાઇ—કોટિ વિપ્ર વધ લાગહી નહુ, આયે શરણુ તજોં નહીં તાહુ.
—મોક્ષવાણી પાનું ૪૬.

ચોપાઇ—જો નર હોય ચરાચર દોહી, આવે સભય શરણુ તકી મોહી;
તજ મદ મોહ કપટ જલ નાના, કરેં સઘ તેહી સાધુ સમાના.
—મોક્ષવાણી પાનુ ૪૮.

અપિ ચેત્—કદિ જો. આ બે શબ્દો અસંભવિત બાબતનો અંગિકાર કરવાનું સૂચવે છે.

સંતરિષ્યત—' તરતિ શોકમાત્મવાન્ ' આત્મવેતા પુરૂષ સમગ્ર સંસારને તરી જાય છે. જુજિનં-ધર્મ અધર્મરૂપ કર્મોના સમુદને. ' મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ, મત્પ્રસાદાત્ તરિષ્યતિ. ' વિગેરે શબ્દોથી ગીતા અ. ૧૮-૫૮ કહે છે કે—' મારામાં ચિત્તવાળો થવાથી, મારી કૃપાવડે તું સર્વ વિધનોને તરી જઈશ. '

૩૬ મા શ્લોકમાં જ્ઞાનને ' નાવ ' કહ્યું; અને પાપકર્મને અગર સંસારને સમુદ્ર કહ્યો. ૩૭ મા શ્લોકમાં—જ્ઞાનને અગ્નિ કહી અને સર્વ-કર્મોને (સર્વ કર્મોનાં બંધનોને) સુકાં લાકડાં કહ્યાં.

સર્વ કર્માણિ—સર્વ કર્મોને એટલે શુભાશુભ બંધનોને. સર્વકર્મોમાં પ્રારબ્ધ ખરૂં કે?—હા. જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સંચિત કર્મોને બાળી દે છે. પ્રારબ્ધનું મિથ્યાપણું જણાવે છે, અને ક્રિયામાણુ કર્મને અડકવા દેતો નથી. ' ભોગેન ત્વિતરે ક્ષપયિત્વા સંપચતે ' (બ્રહ્મસુત્ર)—પ્રારબ્ધ કર્મોનો ભોગથી નાશ કરીને. તસ્ય તાવદેષ ચિરં યાવન્ન વિમોક્ષેડય સંપત્સ્યે (ભાદોગ્ય ઉપ. ૬-૧૪-૨.) પ્રારબ્ધ કર્મો તેને છોડે, ત્યાં સુધી તે વિદ્વાન્ પુરૂષને ખોટી થવું પડે છે. પ્રારબ્ધની નિવૃત્તિની સાથેજ તે વિદેહ-કેવલ્ય (દેહત્યાગ) પામે છે. ' યોગયુક્ત જ્ઞાની સ્વેચ્છાએ દેહ ત્યાગ કરે છે. એટલે પ્રારબ્ધને પણ તે વડી જાય છે. જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરી નાંખે; ત્યારે—ત્યારે કર્મની ઇચ્છા શમી જાય; ત્યારે તર્કવિતર્ક બંધ પડી જાય; ત્યારે ઈંદ્રિયો વિષય સેવનને વિસરી જાય; ત્યારે મનનું મન-પણું મટી જાય; ત્યારે શબ્દોનો ભંડાર ખૂટી જાય; વિગેરે વિગેરે.

હજી જ્ઞાનનો વિષય ચાલુ છે—

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં, પવિત્રમિહ વિદ્યતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ, કાલેનાત્મનિ વિંદતિ ॥ ૩૮ ॥

પદાનિ—ન-હિ-જ્ઞાનેન-સદૃશં-પવિત્ર-ઇહ-વિદ્યતે-

તત્-સ્વયં-યોગસંસિદ્ધઃ-કાલેન-આત્મનિ-વિંદતિ-

શ્રદ્ધાવાંછુભતે જ્ઞાનં, તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિ-મચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

પદાનિ—શ્રદ્ધાવાન-લબ્ધતે-જ્ઞાનં-તત્પરઃ-સંયતેન્દ્રિયઃ-

જ્ઞાનં-લબ્ધ્વા-પરાં-શાન્તિ-અચિરેણુ-અધિગચ્છતિ-

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ આગળ કહે છે કે ‘હું તને ખાત્રીપૂર્વક કહું છઉં કે આ જગતમાં, જ્ઞાનના જેવું પવિત્ર બીજું કંઈ દેખાતું નથી. લાંબા વખતના યોગાભ્યાસદ્વારા, જે પુરૂષ પોતાનું અંતઃકરણ શુદ્ધ કર્યું હોય, તે પુરૂષ પોતે આ જ્ઞાનને, પોતામાં એટલે પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રાપ્ત કરે છે. (૩૮)

(૩૮) પદ્મછેદઃ—હિ-ખરેખર, ચોક્કસ. જ્ઞાનેન સદૃશં હિ પવિત્ર-આ સંસારમાં જ્ઞાનના જેવું પવિત્ર ન વિદ્યતે-દેખાતું નથી. (યોગેન સંસિદ્ધઃ યોગસંસિદ્ધઃ) યોગસંસિદ્ધઃ સ્વયં-કર્મ કરવા રૂપી યોગથી જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે એવો પુરૂષ, પોતાની મેળે. કાલેન-અમુક સમય જતાં. તત્ આત્મનિ વિંદતિ-તે જ્ઞાનને પોતામાં પામે છે-મેળવે છે.

(૩૯) પદ્મછેદઃ—શ્રદ્ધા અસ્તિ અસ્ય इति શ્રદ્ધાવાન-શ્રદ્ધાવાળો પુરૂષ. તત્પરઃ-ગુરૂસેવા કરવામાં સાવધાન. સંયતાનિ ઇન્દ્રિયાણિ यस્ય સઃ સંયતેન્દ્રિયઃ-ઇન્દ્રિયોને વશ રાખવાવાળો પુરૂષ. લભતે જ્ઞાનં-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાનં લબ્ધ્વા-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને. પરાં શાંતિ-ઉત્તમ શાંતિ અગર મોક્ષને. અચિરેણ અધિગચ્છતિ-ટુંક વખતમાં પામે છે.

38. Certainly there is no purifier, in this world, like knowledge. He who is well versed in yoga, or in other words— he who has purified his mind, by the study of yoga, for a long time, obtains in his self, the knowledge. 39. One—who is full of faith, ready, (in service of Guru), and who has control over his senses—obtains knowledge. After obtaining knowledge, he goes swiftly, to the Supreme peace.

અર્થ—જે પુરૂષ શ્રદ્ધાળુ હોય, [ગુરૂસેવામાં] તત્પર હોય; તથા ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખતો હોય; તે પુરૂષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી, તુરત ઉત્તમ શાંતિને (કૈવલ્ય મોક્ષને) પ્રાપ્ત કરે છે. (૩૯)

૩૮-૩૯ વિવેચન—

જ્ઞાન—જ્ઞાનના જેવું કોઈ પવિત્ર નહીં. કોષ્ટએ આકું તીલક કર્યું; કોષ્ટએ ઉભું તીલક કર્યું. કોષ્ટએ ચોટલી રાખી; કોષ્ટએ માથે મુંડન કરાવ્યું. કોષ્ટએ ભગવાં પહેર્યા; કોષ્ટએ ઘોળાં પહેર્યા. કોષ્ટએ રામ કહ્યા; કોષ્ટએ રેમાન કહ્યા; કોષ્ટએ મંદિર બંધાવ્યાં; તો કોષ્ટએ મસીદો બંધાવી; કોષ્ટએ સગુણને ભળ્યા; અને કોષ્ટએ નિર્ગુણનો મહિમા ગાયો. આમ કાંટા અનેક, તોપણ સૌએ જ્ઞાનમાટે-પરમાત્મ વસ્તુ શું છે; તે જાણવા અને જણાવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો જણાય છે. તાત્પર્ય—જ્ઞાન વ્યાપક વસ્તુ છે. મંદિરો ધણાં; પણ જ્ઞાનની વાતો થતી હોય; એવાં મંદિરો થોડાં. પોળની ચોરાશી થતી હોય; તો જમનારા ધણા; પણ જ્ઞાનની વાતો કરનારા બ્રાહ્મણ થોડા. બ્રાહ્મણ એટલે શું?—જ્ઞાનના ઉપાસકો. બ્રાહ્મણનાં ઘર એટલે શું?—જ્ઞાનમંદિરો—મોક્ષમંદિરો.

માહિબતી નગરીમાં પેસીને શ્રી આલ શંકરાચાર્યે પૂછવું કે—‘મુંડન પંડિતનું ઘર ક્યાં આવ્યું?’ તેના જવાબમાં શ્રી શંકરે સાંભળ્યું કે—

‘સ્વતઃ પ્રમાણં પરતઃ પ્રમાણં’, કીરાંગના યત્ર ગિરં ગિરંતિ ॥

દ્વારસ્થનીઢાંતરસન્નિરુદ્ધા, જાનોદિ તન્મંડનપંડિતૌકઃ ॥ [૧]

‘ફલપ્રદં કર્મ ફલપ્રદોડજઃ?’ કીરાંગના યત્ર ગિરં ગિરંતિ ॥ દ્વાર૦[૨]

‘જગદ્ધ્રુવં સ્યાડ્જગદ્ધ્રુવં સ્યાત્?’ કીરાંગના યત્ર ગિરં ગિરંતિ ॥ દ્વાર૦૩

[જેમ મોટા ગરાસીયાની ડેલીએ, વારંવાર કસુંબા નીકળે; અને એક-બીજાને પામ; તેમ બ્રાહ્મણોને ઘેર જ્ઞાનચર્યાઓ થયા કરે.] શ્રીશંકરે સાંભળ્યું કે—“જે ઘરના બારણામાં બાંધેલા પાંજરામાં બેઠેલી પોપટીઓ, એકબીજાને પૂછે છે કે—“વેદનું વચન પોતાથીજ પ્રમાણુ છે, કે બીજાં શાસ્ત્રોનાં વચનોના સંવાદથી પ્રમાણુ છે?—તે ઘર તમારે મંડિત પંડિતનું સમજવું.” [૧] “જે ઘરના દ્વારમાં બાંધેલા પાંજરામાં બેઠેલી પોપટીઓ, એકબીજાને પૂછે છે કે—‘કર્મ કૃણ આપે છે? કે ઇશ્વર કૃણ આપે છે?’ તે ઘર તમારે મંડિત પંડિતનું સમજવું.” [૨] “જે ઘરના બારણામાં બાંધેલા પાંજરામાં

જેટલી પોપટીઓ, એકબીજાને પૂછે છે કે—‘જગત્ નિત્ય કે અનિત્ય છે?’ તે ધર મંડન પંડિતનું છે, એમ તમારે જાણવું ” [૩]

શરવીર ક્ષત્રિયને ધેર અભયનાં સદાવ્રત હોય; ભાગ્યશાળી વૈશ્યને ધેર, અન્નવસ્ત્રાદિનાં સદાવ્રતો હોય; તેમ ભાગ્યશાળી બ્રાહ્મણને ધેર, જ્ઞાનનાં સદાવ્રતો હોય. યાદ રાખવું કે—મંદિરો અને મૂર્તિઓ ધર્મની ધુડી નિશાળો છે—પ્રાથમીક શીક્ષણપદ્ધતિ છે. જીવના સાચા સુખ માટે—જ્ઞાન છે. મંદિરોમાં અને મૂર્તિઓમાં, સાચી પ્રીતિ કરાવનાર જ્ઞાન છે. આંખ વિના અંધાર; તેમ જ્ઞાન વિના પણ અંધારું. જ્ઞાનવિના ગુગળી હાર્યા; અને જ્ઞાની બોડાણો જીત્યો. ક્ષત્રિયોની શોભા શૌર્ય; તેમ બ્રાહ્મણોની શોભા જ્ઞાન.

न रोषयति मां योगो, न सांख्यं धर्मं एव च । (શ્રીમદ્ ભાગ. એકાદશ ૧૨) વિગેરે શબ્દોથી શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધવજીને, જ્ઞાનનો મહિમા બહુ બતાવ્યો છે.

તુલસીદાસજી કહે છે કે—

ચોપાઈ—મુદ મંગલમય સંતસમાજી, જે જગ જંગમતિરથરાજી.

x

x

x

+

મજ્જનકૂળ દેખીએ તત્કાલા, કાક હોઈ પીક બકહુ મરાલા.

મોક્ષવાણી પા. ૮-૯

જ્ઞાન કયા સાધનથી પ્રાપ્ત થાય? તે વાત ૩૯ મા શ્લોકમાં છે. **અસ્થાવાન, તત્પરઃ, સંયતેન્દ્રિયઃ** અસ્થાવાળો, તત્પર અને જીતેન્દ્રિય. આ ત્રણમાં અસ્થા સૌનું મૂળ છે.

‘અસ્થા સકળ સુખ મૂળ છે, અસ્થા વિના બધું ધૂળ છે.’

સોય વિલાયતી મજબૂત; અને સીવનારો દરજી બડો ફાંકડો; પણ સોયમાં દોરો ન હોય; તો કપડામાં ઉલટાં કાણાં પડે. અસ્થા હોય તે પુરુષજ, તત્પર અને તેજ જીતેન્દ્રિય ધર્મ શકે. ‘અસ્થાવાનનસ્ટયશ્ચ’ વિગેરે શબ્દોથી ગીતા અ. ૧૮-૭૧ કહે છે કે—‘જે પુરુષ અસ્થાથી અને દેવરહિત ધર્મને ગીતાનું શ્રવણ કરશે; તે પાપથી મુક્ત થશે.’ શાસ્ત્રો અને સંતો કહે છે કે—‘રોકડા રામ કોઈ આપી શકે તેમ નથી; પૂર્ણ અસ્થાથી પ્રયત્ન કરે, તેનેજ રામ મળે.’

નિજ્ઞાનમાં બહુનાર વિદ્યાર્થિ, પોતાના બહુતરની જેટલી પરવા છે; તેના પા ભાગની પરવા, સાઠ વરસના ડોસાને જ્ઞાન માટે નથી. પછી કશાણુ ક્યાંથી થાય! પુત્રની નિજ્ઞાનની શીનો ખર્ચ, અને નિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનો

ખર્ચ, ડોસો રાજ થઇને કરે છે; અને પોતાના આત્મકલ્યાણ માટે તેના દસમા વીસમા ભાગનો ખર્ચ થાય; તો ડોસો થયેલી જાય. જેમને જ્ઞાન માટે પરવા હોય; જેમને જન્મમરણનાં બંધન તોડવાની ઇચ્છા હોય; તેમણે આ બાબત વિચારવા જેવી છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં મોટા વિઘ્નરૂપ કોણ છે ?—

અજ્ઞાથ્રદ્ધાનશ્ચ, સંશયાત્મા વિનश्यति ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરો, ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાનિ—અજ્ઞઃ—અ—અશ્રદ્ધાનઃ—અ—સંશયાત્મા—વિનश्यति—

ન—અર્થ—લોકઃ—અસ્તિ—ન—પરઃ—ન—સુખં—સંશયાત્મનઃ

અર્થ—હે અર્જુન ! જે પુરૂષ અજ્ઞાની હોય, શ્રદ્ધા વિનાનો હોય, અને જેના મનમાં સંશય હોય, તે પુરૂષ વિનાશ પામે છે. જે પુરૂષ સંશયયુક્ત મનવાળો હોય છે, તેનો આ લોક બગડે છે, એટલુંજ નહિ; પણ તેનો પરલોક પણ બગડે છે. તેને સુખ હોતું (જ) નથી. (૪૦)

૪૦ વિવેચન—

અજ્ઞઃ શબ્દ અશ્રદ્ધાનઃ શબ્દના પહેલાં મૂકીને, સૂચ્યું કે—સંશયનું મૂળ અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાનનો નાશ થાય, તોજ સંશયનો પણ નાશ થાય. દષ્ટાંત—મોટે મળસંકે ચોરને દેખીને, મુસાફરે ડરીને પોતાનું પોટલું તેની પાસે મૂકી દીધું. ચોર કાંઈ બોલ્યો નહીં. તો પણ મુસાફરને બીક લાગવાથી, તે નાસીને પાસેના ગામડામાં અંતાર્ધ ગયો. અજ્ઞવાળું થતાં તે ગામના પટેલે પૂછ્યું—‘ક્યાં રહો છો ? કેમ આમ બેઠા છો.’ તેના જવાબમાં મુસાફરે ખુલાસો કરતાં, પટેલ બંધુક લઈને મુસાફરની સાથે ચાલ્યો. જ્યાં પોટલું મૂક્યું હતું; ત્યાં આવીને જુએ, તો તે ચોર નહોતો; પણ તે

(૪૦) પદ્મછેદઃ—**અજ્ઞઃઅશ્રદ્ધાનઃ** અ—અજ્ઞાની અને શ્રદ્ધારહિત પુરૂષ. **સંશયયુક્તઃ આત્મા यस્ય સઃ સંશયાત્મા—સંશયયુક્ત** મનવાળો પુરૂષ. **વિનश्यति**—નાશ પામે છે. **સંશયાત્મનઃ—સંશય** કરવાવાળા પુરૂષને. **અયં લોકઃ ન અસ્તિ—આ** મનુષ્ય લોક હોતો નથી, એટલે મળતો નથી. **ન પરઃ—પરલોક (પણ) મળતો નથી. ન સુખં—સુખ પણ મળતું નથી.**

40. One who is ignorant, faithless and doubting goes to destruction. One—who is doubting has not this world, nor the other world, nor the happiness.

ઝાડનું હુંડું હટું. મુસાફરનો સંશય મટી ગયો. પ્રાણુ એજ જીવન, તેમ જ્ઞાન એજ મનુષ્યત્વ. જ્યારે અમૃત પણ ભાવે નહીં; એવી અરૂચી ઉત્પન્ન થાય; ત્યારે મરણ નજદીક આવ્યું સમજવું. તેમ જ્યારે જ્ઞાનની વાત ગમે નહીં; ત્યારે અનેક જન્મનાં પાપ ફરી વળ્યાં એમ સમજવું.

દોહરો—જીવ-મુક્તા બ્રહ્મપર, ચરિત સુનહિ તજી ધ્યાન;

જે હરિકથા ન કરહી રતિ, તિનકે હૃદય પથાણુ-સીયાવરં

જ્ઞાન આત્માનો વિકાસ કરે; અને અજ્ઞાન સંશયોનો વિકાસ કરે. જેટલો આત્માનો વિકાસ તેટલોજ બુદ્ધિનો વિકાસ; અને જેટલો બુદ્ધિનો વિકાસ એટલોજ શ્રદ્ધાનો વિકાસ. બુદ્ધિના વિકાસ વિનાની જે શ્રદ્ધા-તે અંધશ્રદ્ધા. આ સંસારમાં પણ, સંશય ઉત્પન્ન થયો, કે સંસાર બગડ્યો. જેના ઉપર સંશય આવે; તેનાથી મન ચોરાઈ જાય-તેની સાથે કામ કરવું ગમે નહીં. પ્રભુના ધરમાં પણ એમજ શાસ્ત્રો અને સંતોએ પ્રભુ વસ્તુને બહુ સારી રીતે સિદ્ધ કરી આપી છે; છતાં તેમાં જેઓએ સંશય કર્યો; તેઓ રાજી પડ્યા. ગરૂડને શ્રીરામમાં મોહ થયો; ત્યારે તેમને સદાશિવે કાગલુશૈડી પાસે મોકલ્યા. કાગલુશૈડીએ માંડ માંડ સંશય રૂપી રોગ મડાડ્યો.

ચોપાઈ

માયાવશ મતિમંદ અભાગી, હૃદય ^૧જવનિકા બહુ વિધિ લાગી;

તે શદ્દ હઠવશ સંશય કરહિં, નિજ અજ્ઞાન રામપર ધરહીં.

જગ્ન જેદિ ^૨દિગ્બ્રમ હોઇ ખગેશા, સો કહ પશ્ચિમ ઉગેઉ ^૩દિનેશા.

^૪નૌકારૂઢ ચલત જગદેખા, અચલ મોહવશ ^૫આપુહિ લેખા.

વિગેરેં વિગેરેં

(મોક્ષવાણી પાનું ૭૪A)

અંધને કોઈ વસ્તુ દેખાતી નથી; તેમ સંશયી પુરૂષને સત્યાસત્યનું જ્ઞાન હોતું નથી. સરકારને સંશય આવે, ત્યારે ઝડતી લઇને સંશયનું નિવારણ કરે છે.

હવે આ અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે—

गोप्रादन्यस्तकमाणं, ज्ञानसंच्छिन्नसंशयम् ।

आत्मवंतं न कर्माणि, निबध्नन्ति धनंजय ॥ ૪૧ ॥

૧ અજ્ઞાનનો પડદો, સંશયો. ૨ દિશ્શાનો ફેરફાર. ૩ સૂર્ય. ૪ વહાણ પર ચઢેલો. ૫ પોતાને સ્થિર ગણે.

(૪૧) પદ્મછેદઃ—યોગેન સન્યસ્તાનિ કર્માણિ યેન સઃ-તં-યોગ-સન્યસ્તકર્માણં-કર્મયોગ વડે જેણે કર્મોનાં ફળ તજી દીધાં છે તે પુરૂષને.

પદાનિ—યોગસન્યસ્તકર્માણું-જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્

આત્મવંતં-ન-કર્માણિ-નિબંધનન્તિ-ધનંજય

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં, દૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગ-માતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

પદાનિ—તસ્માત્-અજ્ઞાનસંભૂતં-દૃત્સ્થં-જ્ઞાનાસિના-આત્મનઃ

છિત્ત્વા-એનં-સંશયં-યોગ-આતિષ્ઠ-ઉત્તિષ્ઠ-ભારત

હરિઃ ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગોતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મવિદ્યાયાં

યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે કર્મબ્રહ્માર્પણયોગો નામ

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥૪॥

અર્થ—જે પુરૂષે કર્મયોગદ્વારા, કર્મનાં ફળમાંથી આસક્તિ તણ દીધી હોય; જેના સંશયો જ્ઞાનવડે છેદાઈ ગયા હોય; તે સાવધાન પુરૂષને, હે અર્જુન ! કર્મો બંધન કરતાં નથી. (૪૧)

જ્ઞાનેન સંછિન્નઃ સંશયઃ यस્ય સઃ જ્ઞાનસંછિન્નસંશયઃ; તમ્ જ્ઞાન-સંછિન્નસંશયમ્-જ્ઞાનથી જેનાં સંશયો છેદાઈ ગયા છે એવા પુરૂષને. પ્રશસ્તઃ આત્મા यस્ય इति આત્મજ્ઞાન તમ્ આત્મવંતં-સાવધાન પુરૂષને. ધનંજય-હે અર્જુન ! કર્મોણિ ન નિબંધનન્તિ-કર્મો બાંધતાં નથી. એટલે કર્મોની તેઓના ઉપર અસર થતી નથી.

(૪૨) પદ્મઉદ્ધ-તસ્માત્-તેટલા માટે. ભારત-હે અર્જુન ! અજ્ઞા-નેન સંભૂતં અજ્ઞાનસંભૂતં-અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા (એ સંશયને). દૃદ્ધિ તિષ્ઠતિ इति દૃત્સ્થઃ તં-હૃદયમાં રહેલા. ધનં સંશય-આ સંશયને. આત્મનઃ-આત્મા સંબંધી. જ્ઞાનમ્ યથ અસિઃ, તેન જ્ઞાનાસિના-જ્ઞાનરૂપ તલવાર વડે. છિત્ત્વા-કાપીને. છેદીને. યોગમ્ આતિષ્ઠ-નિષ્કામ કર્મયોગનો આશ્રયો લે-એટલે નિષ્કામ કર્મયોગને આચરણમાં મૂક. ઉત્તિષ્ઠ-(યુદ્ધ કરવા) ઉઠ, ઉભો થા.

41. Oh Arjun ! actions do not bind that who has renounced fruits of action by yoga; whose doubts are cut down by knowledge, and who is ruled by self; 42. (Shrikrishna while completing this fourth discourse, says in the end) Therefor oh Bharat ! with the sword of the wisdom of the Self, cut down the ignorant-born, and heart-sorted donbt; (If you are satisfied with my above,) stand up (to fight), and practice Karma yoga.

અર્થ—[આ અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરતાં, શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે !] હે ભારત ! અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા, અને તારા હૃદયમાં વાસ કરીને રહેલા આ સંશયને, આત્માના જ્ઞાનરૂપી તલવારવડે છેદીને, નિષ્કામ કર્મયોગમાં જોડા—નિષ્કામ કર્મો કરતાં શીખ; અને (આટલો ઉપદેશ જો તું સમજ્યો હો, તો હવે યુદ્ધ કરવા) ઉભો થા. (૪૨)

૪૧-૪૨ વિવેચન—

યોગસન્યસ્તકર્માણં-કર્મયોગના પાલનથી, જેણે કર્મબંધન ફેંકી દીધાં છે—તે પુરુષ. ૪૧ મો શ્લોક પાંચમા અધ્યાયનું પગરણ માંડે છે. પછી જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્—શબ્દમૂકીને સૂચવ્યું કે—‘કર્મયોગના પાલનદ્વારા, પ્રથમ ચિત્તને શુદ્ધ કરો; પ્રથમ જ્ઞાનનો રસ્તો ખુલ્લો કરો. પછી જ્ઞાનદ્વારા સંશયોનો નાશ કરો. નીસરણી અગર લીફ્ટ વિના, માળે ચડનારને, ઉડી પડવાનો ભય છે; તેમ કર્મયોગના અનુષ્ઠાન વિના, જ્ઞાનમાર્ગે ચડનાર ઉડી પડે છે—શુષ્કવેદાંતી થઈને, હતા ત્યાંથી પાછા પડે છે. કર્મયોગથી અને જ્ઞાનયોગથી જે પુરુષ સિદ્ધ થાય; તે આત્મવાન અગર આત્મજ્ઞાની—ગણાય છે.

જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્—જ્ઞાને કરીને જેમના સંશય કપાઈ ગયા છે તે પુરુષને. તે સંબંધમાં મુંડક ઉપનિષદ કહે છે કે—

મિચતે હૃદયગ્રંથિ-રિચ્છંતે સર્વસંશયાઃ ॥

ક્ષીયંતે चास्यकर्माणि, तस्मिन् दृष्टે परावरे ॥ ૨-૨-૮ ॥ .

‘જ્ઞાને કરીને તે ઉત્કૃષ્ટ દેવને જાણ્યા પછી, હૃદયની ગાંઠો (હું અને મારું) તુટી જાય છે. સર્વ સંશયો કપાઈ જાય છે—શમી જાય છે. અને સર્વ કર્મોનો નાશ થાય છે.’

સંશય કયા કયા ?—આત્મા દેહ છે કે દેહથી ભિન્ન છે ? આત્મા ભિન્ન છે, તો તે વ્યાપક છે કે અવ્યાપક છે ? વ્યાપક છે, તો તે કર્તા છે કે અકર્તા ? અકર્તા છે, તો તે એક છે કે અનેક ? એક છે, તો સચુણ કે નિચુણ ? વિગેરે.

અહીં સંશય કયો છે ?—‘ભિષ્માદિ ગુરુવર્ગને મારાથી કેમ મરાય ?’ ‘યુદ્ધમાં સૌને મારીને લોહીથી ખરડાએલું રાજ્ય ભોગવવું; તેના કરતાં માગી ખાવું, શું ખોટું ?’ વિગેરે. આ જ્ઞાનીની શંકા. કોરા કાગળ ઉપર જલદીથી બીજું કાંઈ લખાય; પણ લખેલા કાગળ ઉપર બીજું કાંઈ લખવું, તે અઘરું કામ છે. મુરખને જલદીથી સમજવાય; પણ મોજલા મહાત્માને સમજવતાં વાર લાગે.

રાગ-આર્યા-અજ્ઞઃ સુખમારાધ્યઃ, સુખતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ ।

જ્ઞાનલઘુવિદગ્ધં, બ્રહ્માપિ તં નરં ન રંજયતિ ॥

આ સંસારમાં અજ્ઞઃ-કાંઈ ન જાણનાર; સુજ્ઞઃ સારી રીતે જાણનાર; અને અરુપજ્ઞઃ-થોડું જાણનાર-એમ ત્રણ પ્રકારના લોકો છે. તેમાં અરુ મનુષ્ય સુખમૂર્ત્વક સમજવાય; સુર મનુષ્ય બિલકુલ પ્રયાસ કર્યા વિના સમજવી શકાય; પરંતુ અરુપરુ મનુષ્યને બ્રહ્મા પણ સમજવી શકતા નથી.

અરુપરુ અને અર્ધદગ્ધ-પાંચ પચીસ શ્લોકો શીખીને, ‘મારા જેવો જ્ઞાની કેમ નથી;’ ‘હું બધું જાણું છઉં;’ એમ માનનારા આજકાલ ધણાં સ્ત્રીપુરુષો છે. અર્જુન તો નમ્ર અને નિર્મળભાવે શ્રીકૃષ્ણને પ્રશ્ન કરતો હતો; અને આવાં અર્ધદગ્ધ સ્ત્રીપુરુષ તો, અક્કડ અને મલીન ભાવે પ્રશ્ન કરે. અર્જુનને સમજાવવા ૭૦૦ શ્લોક કહેવા પડ્યા; અને અર્ધદગ્ધને સમજાવતાં ૭૦૦ જન્મ લેવાં પડે. ગીતા શીખનારે આ અર્ધદગ્ધપણના ભયંકર રોગથી બચવું.

‘તસ્માત્ અજ્ઞાનસંભૂતં હૃદયં સંશયં આત્મનઃ જ્ઞાનાસિના છિત્વા-તેથી અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલા અને હૃદયમાં રહેલા સંશયને પોતાના જ્ઞાનરૂપી તલવારથી કાપીને.’ જ્ઞાન હૃદયમાં વસે, અને અજ્ઞાન પણ હૃદયમાં વસે. એકનો ઉપયોગ કરવાથી જન્મ મરણના બંધન તુટે; અને બીજાનો ઉપયોગ કરવાથી જન્મમરણનાં બંધન મૂળ ધાલીને મોટાં થાય. ત્યારે ત્યાં કેવી રીતે વર્તવું ?—

વિષાં ચાવિષાં ચ, યસ્તદ્વેદોભયં સહ ।

અધિચયા મૃત્યું તીર્ત્વા, વિચયામૃતમશ્નુતે ॥૧૧॥

(૬શોપનિષદ્)

જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બન્ને એક ઠેકાણેજ વસે છે. એમ જે જાણે છે; તે પુરુષ, અજ્ઞાનથી એટલે અજ્ઞાનને અરામર ઓળખી કાઢીને, અજ્ઞાને પાથરેલા મૃત્યુને (મોહને) જ્ઞાનના બળથી તરીને, અમૃત ભાવને પામે છે. (૧૧)

ભારત ઉત્તિષ્ઠ યોગં આતિષ્ઠ-હે અર્જુન ઉભો થા અને નિષ્કામ કર્મયોગ શરૂ કર. આ અધ્યાયના ૧૫મા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે- ‘તસ્માત્ ત્વં કર્મં ષવ કુરુ-તેથી તું કર્મજ કર. કર્મ તબવાની વાત પડી મેલ.’ એટલે યુદ્ધના ક્ષણમાં અનાસક્ત રહીને, યુદ્ધ શરૂ કર. ‘અકર્મ’ એટલે ‘કર્મ કરવાનો ત્યાગ’ નહીં; પણ ‘અનાસક્તકર્મયોગ,’ એમ હવે વધારે ચોક્કસ થયું. આવા સ્પષ્ટ ખુલાસા છે, તોપણ જેઓ પોતાને કાઢીબાઈ માને છે; તેઓ હજી અજ્ઞાને અથડાય છે.

યાદ રાખવું કે—નાના મોટા-જ્ઞાની અજ્ઞાની—તમામ ગૃહસ્થોને, નિષ્કામ કર્મમાર્ગમાં રાખવા માટે, આ ઉપદેશ છે. ધર તજીને કર્મમાર્ગ તજવા કરતાં; ધરમાં રહીને, કર્મમાર્ગનું પાલન કરવા, ગીતા ખાસ ભલામણ કરે છે. જેમ પાકેલું ફળ કોષ્ટને કલા વિના વૃક્ષ ઉપરથી ખરી પડે; તેમ તપ તથા જ્ઞાને કરીને જેમના વિકારો શમી ગયા હોય છે; તેઓ ભગવાં પહેરે કે ન પહેરે; પણ વિકત પુરૂષની માફક વર્તે છે. ભગવાં પહેરીને ત્યાગનું, તપનું અગર વિદ્યાનું અભિમાન થાય; તો તે ભગવાંની ભવાઈ છે.

નિષ્કામ કર્મયોગનું અથવા કર્મબ્રહ્માર્પણયોગનું ઉંડાણ (રહસ્ય)—આ નિષ્કામકર્મમાર્ગ જીવને નીડરતાથી કહે છે કે—‘દેહાદિકે કોષ્ટપણ પદાર્થ તારો નથી, પરમાત્માનો છે. જે પોતાનું ન હોય, તેમાં જે મમત્વ બુદ્ધિ કરે; તે માર ખાય.’ ત્યારે શું દેહાદિકે સાચવવાં નહીં?—‘સાચવવાં; પણ જેમ શેઠના ઘોડાને રાવત સાચવે તેમ.’ બીજી વાત એ કહે છે કે—‘સ્વાર્થ એજ સંસાર; અને પરમારથ એજ પરમાત્મા. હે જીવ ! તારો સાચો સ્વાર્થ શું છે ? તે તું ભૂલી ગયો છે. તું જેને સ્વાર્થ કહે છે, તે નરકનું દાર છે. સ્વાર્થ તજીને કર્મ કર; અરસપરસ ઉપયોગી થઈ પડ. સ્વાર્થ એજ સંકેત, પરમારથ—નિષ્કામતા—એજ વ્યાપકતા. નાનો મટીને મોટો થવાની ચાવી પરમારથ પાસે છે. મોટો મટીને નાનો થવાની ચાવી સ્વાર્થ પાસે છે. ગીતા એટલે માત્ર અમુક સનાતનીઓનોજ ધર્મ નહીં; પણ—

તપોમિઃ ક્ષીણપાપાનાં, શાંતાનાં વીતરાગિણાં ॥

મુમુક્ષુણામપેક્ષોઽય-માત્મબોધો વિધીયતે ॥

તપે કરીને જેનાં પાપ નાશ પામ્યાં હોય; જેઓ શાંત અને વિતરાગી હોય; એવા મુમુક્ષુઓ માટે આ આત્મબોધ છે.

તાત્પર્ય—સમગ્ર જગત્તા મુમુક્ષુઓને ગીતા લાગુ પડે છે.

આ પુરૂષોત્તમ માસમાં દાનેશ્વરી લોકો દાન કરશે; તપસ્વીઓ તપ કરશે; વ્રતધારીઓ વ્રત કરશે; પણ—હી અનેક શણગાર ધરે; તોપણ—જેમ ચાંદલા વિના સૌભાગ્ય સમજાય નહીં; તેમ જ્ઞાનવિના મુમુક્ષુનું—હરિજનનું—સૌભાગ્ય મનાય નહીં. માટે આ અધ્યાય વાંચજો, વંચાવજો, અને વાંચી સંભળાવજો. રસના ધુંટડા છે. રસીક બનીને રસ પીજો; અને પાજો. જ્યો ત્યારે ધણાજ હેતથી જ્યશ્રીકૃષ્ણ.

મોક્ષમંદિર—અમદાવાદ. }
સંવત ૧૯૮૭ જેઠ વદી ૧૧ }

લી. રામશંકર મોનજી ભટ્ટ.

મોક્ષમંદિરમાંથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકો.

જ્ઞાનના જ્ઞાસુઓને આવાં સસ્તાં પુસ્તકો ભાગ્યે જ મળી શકશે.

મોક્ષપત્રિકા		પાકાં પુંઠાથી બંધામણી સાથે સંવત ૧૯૭૬ થી ૧૯૮૬	ફરેકના ૨-૬-૦
રાસ પંચાધ્યાયી અથવા શ્રીકૃષ્ણ અને રાસ. ધણા ખુલાસા અને ધણાં રસીક પદો સાથે	કીંમત ૧-૮-૦
યોગતારાવલી શંકરાચાર્યની યોગપ્રસાદી	૦-૨-૦
તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રથમ પોથી ૦-૨-૦ વેદાન્તકેતરી પ્રથમ પ્ર.	૦-૧૦-૦	દેહનિરૂપણ	૦-૧૦-૦
આત્મનિરૂપણ પ્રથમ તરંગ અને દ્વિતીય તરંગ	ફરેકના ૦-૧૦-૦,	ત્રીતીયતરંગ	૦-૪-૮
મણિરત્નમાળા તથા મર્મોપનિષદ	ફરેકના	કીંમત ૦-૨-૮
શ્રીચર્યપંચરિકા તથા શ્રીમોહમુદ્ગર-	ફરેકના	કીંમત ૦-૧-૬
શ્રી તત્ત્વભોધ અને આત્મભોધ	ફરેકની	કીંમત ૦-૩-૬
વિવેકચૂડામણિનો સંપૂર્ણ અંથ	૧-૧૨-૦
પાતંજલ યોગદર્શનનાં પ્રકરણો-સાધનપાદ તથા વિભૂતિપાદ.	ફરેકના પોસ્ટેજ સાથે.	૦-૮-૦	
સમાધિપાદ ૦-૧૨-૦, કેવલ્યપાદના ૮-૪-૦	પ્રાણતત્ત્વ	૦-૨-૦
પાતંજલ યોગદર્શન સંપૂર્ણ અંથ	૨-૪-૦
વેદાંતવિચાર શ્રી શંકર તથા મંડન પંડિતનો અને તોટકનો સંવાદ-	ફરેકનો ૦-૧-૦		
રઘુવંશ પ્રથમ તથા દ્વિતીય સર્ગો પદ્મજેદ, ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી	ભાષાંતર સહિત	...	૦-૧૨-૦
રઘુવંશ ત્રીજો સર્ગ પદ્મજેદ, તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત	૦-૬-૦
(વિદ્યાર્થી પાસેથી ફરેક સર્ગો બે આના ઓછા) ફરેક સર્ગો પોસ્ટેજનો એક આનો.			
રઘુવંશ ચોથો સર્ગ	૦-૩-૬
શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ૧, ૩, ૫-૧૨-૧૫-૧૬ અધ્યાય ફરેકના	૦-૩-૦
,, સાંખ્ય વિવેચન સહીત બીજો અધ્યાય	૦-૬-૦
સમરથગીતા સંસ્કૃત શ્લોકો સારા મોટા ગુજરાતી ટાઇપમાં વાંચનની	ખાસ શુદ્ધિ માટે. સંસ્કૃત વ્યાકરણની નોટ સાથે.	...	૦-૪-૦
રામ અને રામાયણ અને સંતરામશતાબ્દી (ભજન રત્નાવલી) ફરેકના	૦-૧-૦
મોક્ષવાણી-તુલસીકૃત રામાયણમાંથી ચુંટેલા સુંદર પ્રસંગો	} રફ કાગળ ૦-૮-૦ એજડ ,, ૦-૧૨-૦	બહારગામ માટે પોસ્ટેજ બે આના બુદ્ધ	
મુંબઈ યાત્રા પ્રસંગ-સુંદર પુરોવાની જાળ તથા શ્રીકૃષ્ણ લીલામૃત. ફરેકના		...	૦-૩-૦
ધાર્મિક પ્રથમ પોથી, કર્મ-જ્ઞાન અને ભક્તિ, રત્નોની ટોપલી, પ્રશ્ન કેમ દરના દર, દીવાળી કેવી રીતે ઉજવશો ? એકાદશી તથા મંથરાવતાર અને શ્રીકૃષ્ણતત્ત્વ.	} ફરેકની કીંમત છ પાઇ. એક સાથે બહી રૂપૈયાની ૧૦૦ નકલ. પોસ્ટેજ ચૌદ આના બુદ્ધ.		
શ્રીનો બીજો અધ્યાય, “તમે ક્યાં છો”, દેવ બનવાની કુંચી, આદિ. ફરેકના...	૦-૦-૩		
એક સાથે એક રૂપૈયાની ૭૫ નકલ. એક સાથે પાંચ રૂપૈયાની ૫૦૦ નકલ.			
ધેર બેઠાં ગંગા-પૂર્વ તથા ઉત્તરની યાત્રાનો ભોમીયો-યાત્રાળુઓને ધણોજ ઉપયોગી			
કીંમત ૧-૮-૦ પોસ્ટેજ ચાર આના બુદ્ધ.			

